

NOTEN

Inleiding

1. Frank Hendrickx, 'PvV mort, maar Wilders gaat nooit weg', in: *de Volkskrant*, 28 mei 2019.
2. Geert Wilders, *Kies voor Vrijheid. Een eerlijk antwoord* (z.pl. 2005).
3. Bij het afronden van deze bundel werd bekend dat de PvV opnieuw een gedeputeerde zal leveren in Limburg in een zogeheten 'extraparlementair provinciaal college'. Zie 'Forum voor Democratie en PvV in Limburg aan de macht', in: *De Limburger*, 7 juni 2019.
4. Emilie van Outeren, 'Wie is Wilders en wil hij wel regeren?', in: *NRC Handelsblad*, 8 maart 2017.
5. *Trouw*, 28 mei 2019.

1. Verslaafd aan en veroordeeld tot de politiek. Portret van Geert Wilders

1. Biografische studies: Meindert Fennema, *Geert Wilders. Tvenaarsleerling* (Amsterdam 2010), Arthur Blok, *Zo gek is het geworden. Geert Wilders. Van eenmansfractie tot brede volksbeweging* (Meppel 2018); Koen Vossen, *Rondom Wilders. Portret van de PvV* (Amsterdam 2013); Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Populisten in de polder* (Amsterdam 2012). Autobiografische publicaties: Geert Wilders, *Marked for Death. Islam's War Against the West and Me* (Washington DC 2012); Wilders, *Kies voor Vrijheid*. Een overzicht van interviews met en portretten van Wilders tot 2013 is te vinden in Vossen, *Rondom Wilders*, 302-304.
2. Zie onder meer de volgende interviews met Wilders: Hans van Soest, 'vvd'er Wilders schopt iedereen naar zich toe', in: *Rotterdams Dagblad*, 21 juni 2001; Eric Vrijzen, "'Wij worden de grootste'", in: *Elsevier*, 2 oktober 1999; A. de Jong, 'De blonde engel kiest de aanval', in: *De Telegraaf*, 13 maart 1999; en Wilders' opinie-stuk 'Stop de vakbondsmacht' in: *de Volkskrant*, 15 februari 2001.
3. Max van Weezel en Leonard Ornstein, *Frits Bolkestein. Portret van een liberale vrijbouter* (Amsterdam 1999).
4. E. Lammers, 'Het is leuk, al die heftige reacties', in: *Trouw*, 17 december 1999.
5. Arjen Visser, 'De tien geboden van Geert Wilders', in: *Trouw*, 16 oktober 2004.
6. M. de Vries, 'De wilde haren en jonge jaren van Geert Wilders', in: *HP De Tijd*, 2 september 2009.
7. T. Koelé en M. Kruyt, 'Verliefd op Israël', in: *de Volkskrant*, 10 april 2007; Harm Ede Botje en Freke Vuijst, 'De Israël-connectie van Geert Wilders', in: *Vrij Nederland*, 17 oktober 2009.
8. Uitzending Barend en Van Dorp. RTL, 22 september 2001.

9. Hierover specifiek Harm Ede Botje en Thijs Niemantsverdriet, 'De draai van Geert. De vvd-jaren van Geert Wilders – reconstructie', in: *Vrij Nederland*, 10 april 2010.
10. Ayaan Hirsi Ali en Geert Wilders, 'Democratiseer het Midden-Oosten', in: *Trouw*, 27 april 2004; idem, 'Steniging laat moslims koud', in: *Trouw*, 20 maart 2003; idem, 'Het is tijd voor een liberale jihad', in: *NRC Handelsblad*, 12 maart 2003.
11. Wilders, *Kies voor Vrijheid*, 44, 59, 66-67, 69, 76 en 82.
12. *De Telegraaf*, 28 februari 2015.
13. Visser, 'De tien geboden van Geert Wilders'.
14. *Psychosociale gevolgen van dreiging en beveiliging*. Rapport Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding (Den Haag 2008).
15. Wilders, *Kies voor Vrijheid*, 35-38.
16. Jan Hoedeman en Ron Meerhof, 'Wilders is alleen maar politiek', in: *de Volkskrant*, 28 maart 2008. Zie hierover ook Gerrit Zalm, *De romantische boekhouder* (Utrecht 2009), 279-281; en Arthur Blok en Jonathan van Melle, *Veel gekker kan het niet worden. Het eerste boek over Geert Wilders* (Hilversum 2008), 95.
17. Jochem Davidse, "'Zwijgen uit angst is onacceptabel.'" Interview met Geert Wilders', in: *Playboy*, februari 2016.
18. B. Soetenhorst, 'Ik ben geen extremist', in: *Het Parool*, 31 december 2004.
19. *Algemeen Dagblad*, 28 mei 2019.

2. Een uniek experiment. De pvv als partijorganisatie

1. Zie O. Mazzoleni en G. Voerman, 'Memberless parties. Beyond the business-firm party model?' in: *Party Politics*, 23 (2017), 783-792. Behalve de pvv kennen ook de Zwitserse Lega dei Ticinesi, de Griekse partij ANEL en de Tsjechische partij Vrijheid en Directe Democratie geen ledenstructuur.
2. Mazzoleni en Voerman, 'Memberless parties'; A. Krouwel, 'De gedaantewisseling van politieke partijen. Een theoretisch ontwikkelingsmodel', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2003 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2004), 138-172.
3. Josje den Ridder, *Schakels of obstakels? Nederlandse politieke partijen en de eensgezindheid, verdeeldheid en representativiteit van partijleden* (Leiden 2014), 1-36.
4. Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Populisten in de polder* (Amsterdam 2012).
5. Hierover Geert Wilders, *Kies voor Vrijheid. Een eerlijk antwoord* (z.p. 2005), 17 en 58. Zie ook het interview met hem van Koen Haegens, 'Ik wil echt niet de Kim Il Sung uithangen', in: *De Groene Amsterdammer*, 4 mei 2007.
6. 'De onmogelijke missie van Geert Wilders', in: *HP de Tijd*, 5 december 2005.
7. Martin Bosma, *De schijn-élite van de valse munters. Drees, extreem rechts, de sixties, nuttige idioten, Groep Wilders en ik* (Amsterdam 2010), 212-217.
8. Zie bijvoorbeeld Peter Mair, *Ruling the Void. The Hollowing of Western Democracy* (Londen 2013); en Den Ridder, *Schakels of obstakels*, 20-25.
9. Interview Oege Bakker, 3 april 2012; en met Geert Tomlow, 24 februari 2012.
10. Persbericht pvv; zie www.pvv.nl (geraadpleegd 6 april 2012).

11. 'Sörensen verliet pvv om stilstand', in: *Trouw*, 6 mei 2017; 'pvv-Kamerlid vindt Wilders te machtig', in: *Provinciale Zeeuwse Courant*, 22 oktober 2012.
12. Deze schatting is gebaseerd op bedragen die zijn vermeld in het 'Overzicht subsidiëring politieke partijen 2009'; zie www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j9vvij5epmj1eyo/vim3m31upzy4 (geraadpleegd 7 mei 2019).
13. Mededeling Centraal Informatiepunt Tweede Kamer 2012, 10 september 2012.
14. Marcial Hernandez, *Geert Wilders ontmaskerd. Van messias tot politieke klaploper* (Soesterberg 2012), 64; Jhim van Bommel, *Wilders' ring van discipelen. Angst en wantrouwen als bouwstenen van een politieke partij* (Zoetermeer 2012), 24-25.
15. Onder meer Freke Vuist, 'Op zoek naar dollars', in: *Vrij Nederland*, 13 juni 2009; en Harm Ede Botje, 'Wie betalen Wilders?', in: *Vrij Nederland*, 14 november 2009.
16. *Reformatorisch Dagblad*, 27 november 2009.
17. Bedragen genoemd in 'Overzicht giften politieke partijen in de periode 1 januari 2015 t/m 22 februari 2017'; zie www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/democratie/documenten/publicaties/2017/03/08/overzicht-giften-en-schulden-politieke-partijen-tweede-kamerverkiezingen (geraadpleegd 22 februari 2019).
18. 'Grootste pvv donateur ondersteuner Centrumdemocraten', zie kafka.nl/grootste-pvv-donateur-ondersteuner-centrumdemocraten (geraadpleegd 17 april 2019).
19. Interview Johan Driessen, 21 mei 2015.
20. 'Giften van buiten de eu aan politieke partijen mogen niet meer'; nieuwsbericht Rijksoverheid, 25 januari 2019. Zie www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2019/01/25/giften-van-buiten-de-eu-aan-politieke-partijen-mogen-niet-mee (geraadpleegd 10 februari 2019).
21. Interview Jelle Hiemsta, 1 februari 2012.
22. Interview Louis Bontes, 26 maart 2015.
23. Huib Modderkolk en Frank Hendrickx, 'Hoe Wilders de media bespeelt', in: *de Volkskrant*, 3 maart 2017; en 'Klatergoud en kopzorgen op de apenrots van de pvv', in: *Algemeen Dagblad*, 21 september 2016.
24. Interview Joram van Klaveren, 21 mei 2015.
25. Interview Bart Jan Spruyt, 13 augustus 2012. Zie hierover ook Karen Geurtsen, *Undercover bij de pvv. Achter de schermen bij de politieke partij van Geert Wilders* (Amsterdam 2010), 36-37.
26. Uitvoerder in Koen Vossen, *Rondom Wilders. Portret van de pvv* (Amsterdam 2013).
27. Interview Bontes, 26 maart 2015.
28. Interview Jhim van Bommel, 20 november 2012.
29. Persbericht Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 12 februari 2019; zie dnpp.nl/node/342 (geraadpleegd 17 april 2019).
30. Onder meer interviews Van Klaveren, 21 mei 2015; Bontes, 26 maart 2015; en anoniem III, 5 maart 2015.
31. 'pvv'ers in de fout', in: *de Volkskrant*, 17 november 2011; en 'vvd blijft schandalenkampioen maar pvv nadert', in: *Algemeen Dagblad*, 25 januari 2019.

32. “De PVV kostte mij vrienden”, in: *Dagblad van het Noorden*, 14 oktober 2017; interview Geert Tomlow, 24 februari 2012.
33. “Een keuze voor de PVV verandert je leven. Voorgoed”, in: *NRC Handelsblad*, 8 september 2017; en ‘PVV’ers voelen zich paria’, in: *De Telegraaf*, 2 december 2016. Zie ook Chris Aalberts en Dirk-Jan Keijser, *De puinhopen van rechts. De partijen van Pim, Geert, Rita en Hero* (Delft 2015), 211.
34. “Jongeren raad ik af op de lijst te staan.” Interview Nico Uppelschoten’, in: *Dagblad van het Noorden*, 27 september 2014.
35. ‘Auto’s en huizen Friese PVV’ers beklad’, in: *Leeuwarder Courant*, 28 februari 2015; ‘Wilders: bescherm PVV-kandidaten’, in: *de Volkskrant*, 9 maart 2015; en ‘Friese PVV-docent mikpunt van actie’, in: *de Volkskrant*, 10 februari 2011.
36. Lucas Hartong, *De 1 minuut democratie. Vijf jaar voor de PVV in Brussel* (z.pl. 2015), 101-103.
37. Zie de biografische schetsen van deze personen op parlement.com (geraadpleegd 11 februari 2019).
38. Interview Bontes, 26 maart 2015.
39. Interview Van Klaveren, 21 mei 2015.
40. Interview Driessen, 21 mei 2015. Zie hierover ook Tom Jan Meeus en Huib Modderkolk, ‘De gemaskeerde vergissingen van Geert Wilders’, in: *NRC Handelsblad*, 3 juli 2012.
41. Hernandez, *Geert Wilders ontmaskerd*, 62.
42. Interview anoniem III, 5 maart 2015.
43. Tobias den Hertog. ‘De PVV maakt zich schuldig aan blanke slavernij’, in: *Algemeen Dagblad*, 14 januari 2017; zie ook Maud Effting, ‘Van golden boy tot total loss. Interview met Michael Heemels’, in: *de Volkskrant*, 29 oktober 2016.
44. Interview Van Bommel, 20 november 2012. Zie ook Hernandez, *Wilders ontmaskerd*.
45. Interview anoniem IV, 2 april 2015. Zie ook interviews Van Bommel, 20 november 2012; en Bontes, 26 maart 2015. Zie verder Aalberts en Keijser, *De puinhopen van rechts*, 70 en 142-144; en Hernandez, *Wilders ontmaskerd*, 43.
46. Interview Frans van Rhee, 14 juni 2012. Zie ook Hotze de Jong, *Duel in debat. Hoe kom je bij de PVV?* (Leeuwarden 2012).
47. Interview anoniem III, 5 maart 2015; hierover eveneens interviews Martijn Kap, 18 januari 2012; Van Rhee, 14 juni 2012; en Harm Uringa, 2 februari 2012.
48. Interview Arie Wim Boer, 3 februari 2012. Zie ook interview Jelle Hiemstra, 1 februari 2012; en interview Cor Bosman, 27 augustus 2012.
49. Interview Tomlow, 24 februari 2012.
50. Tom Jan Meeus, ‘Haagse invloeden. Hoe Trump het amateurisme van Wilders’ partij op de agenda zet’, in: *NRC Handelsblad*, 18 februari 2017; zie ook interview anoniem III, 5 maart 2015.
51. Zie onder meer conflicten in Purmerend (*Het Parool*, 15 januari 2019) en Zee-land (*NRC Handelsblad*, 18 april 2019)
52. Zie over FvD: Koen Vossen, ‘Een paradijs voor partijen. Nederland en zijn kleine partijen’, in: Carla van Baalen, Friso Wielenga en Markus Wilp (red.), *Een*

versplinterd landschap. Bijdragen over de geschiedenis en actualiteit van Nederlandse politieke partijen (Amsterdam 2017), 244-258.

53. 'Wilders: ik zal nooit opstappen', in: *De Telegraaf*, 28 mei 2019.
54. Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 213.
55. Zie 'FvD krijgt wat het niet wilde: gedoe', in: *NRC Handelsblad*, 26 april 2019.
56. Wilders, *Kies voor Vrijheid*, 61.
57. Zie hiervoor kwalificaties in Aalberts en Keijzer, *De puinhopen van rechts*, passim; en Vossen, *Rondom Wilders*, passim.
58. Interview Driessen, 21 mei 2015.
59. Interview Bontes, 26 maart 2015; zie ook Aalberts en Keijser, *Puinhopen van rechts*, 146-147.
60. Hierover uitgebreider Mazzoleni en Voerman, 'Memberless parties'.
61. Frank Hendrickx, 'PvV mort, maar Wilders gaat nooit weg', in: *de Volkskrant*, 28 mei 2019.

3. De vliegende Limburger. De internationale carrière van Geert Wilders

1. Geert Wilders, *Marked for Death. Islam's War Against the West and Me* (Washington DC 2012), 78.
2. Ibidem, 215.
3. Samuel Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York 1996)
4. Matthew Carr, 'You Are Now Entering Eurabia', in: *Race & Class*, 48 (2006), 1-22; zie in het Nederlands: H. Jansen en B. Snel, *Eindstrijd. De finale clash tussen het liberale Westen en een traditionele islam* (Amsterdam 2009); en W. van Rooy en S. van Rooy (red.), *De islam. Kritische essays over een politieke religie* (Soesterberg 2010).
5. Hierover onder anderen Sindre Bangstad, *Breivik and the Rise of Islamophobia. Human Terror and the Weight of Words* (Londen 2014), M. Ekman, 'Online Islamophobia and the Politics of Fear. Manufacturing the Green Scare', in: *Ethnic and Racial Studies*, 38 (2015), 1-17.
6. Wilders, *Marked for Death*, 132.
7. Marcial Hernandez, *Geert Wilders ontmaskerd. Van messias tot politieke klaplopper* (Soesterberg 2012), 95-97.
8. Interview anoniem, 5 maart 2015. Deze en andere voor dit artikel gebruikte interviews zijn gehouden voor het onderzoek dat is gepubliceerd in Koen Vossen, *The Power of Populism. The rise of Geert Wilders and the Party for Freedom in the Netherlands* (Londen/New York 2016)
9. Uitzending Barend en Van Dorp. RTL, 22 september 2001.
10. *De Volkskrant*, 28 maart 2008. Zie ook: Timothy Garton Ash, 'De drie wijze lessen die Fitna ons leert', in: *NRC Handelsblad*, 14 april 2008.
11. Zie www.geertwildersinternationalfreedomalliance.com (geraadpleegd 10 maart 2012).

12. Koen Vossen, 'Naar het beloofde land. De Israëlcultus van radicaal-rechts', in: *De Groene Amsterdammer*, 22 juni 2016; en Harm Ede Botje en Freke Vuijst, 'De Israël-connectie van Geert Wilders', in: *Vrij Nederland*, 17 oktober 2009.
13. Geert Wilders en Martin Bosma, 'Israel als stootkussen van de jihad', in: *de Volkskrant*, 8 mei 2008.
14. 'AIVD onderzocht Israëlische contacten Wilders', in: *de Volkskrant*, 2 december 2016.
15. Marc Chavannes, 'Wilders snuift in de Verenigde Staten conservatieve thema's op', in: *NRC Handelsblad*, 15 januari 2005.
16. www.horowitzfreedomcenter.org (geraadpleegd 10 maart 2012).
17. Over de Amerikaanse connecties onder anderen Freke Vuijst. 'Op zoek naar dollars', in: *Vrij Nederland*, 13 juni 2009; Tom-Jan Meeus en Guus Valk, 'De buitenlandse vrienden van Geert Wilders', in: *NRC Handelsblad*, 15 mei 2010; Robin de Wever, 'Wilders' joodse, christelijke en anti-islamitische geldschietters', in: *Trouw*, 3 juli 2012; en Romana Abels, 'Wilders' Amerikaanse volgelingen zien Europa als hun voorland', in: *Trouw*, 22 mei 2017.
18. Zie bijvoorbeeld www.geertwilders.nl/index.php/in-de-media-mainmenu-74/nieuws-mainmenu-114/1829-speech-geert-wilders-los-angeles-june-9-2013 en www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j9vvij5epmj1ey0/vj7aix4yolxw?ctx=-vg09llkg6xvb&tab=1&start_tab1=5 (geraadpleegd 12 januari 2019).
19. Zie www.pvv.nl/36-fj-related/geert-wilders/8541-speech-us-11082015.html (geraadpleegd 10 januari 2019).
20. Freke Vuijst, 'Hoe 'Gurt' Wilders tot het Witte Huis doordrong', in: *Vrij Nederland*, 19 januari 2017.
21. 'Toekomstige Amerikaanse ambassadeur trekt eigen woorden in twijfel', in: *de Volkskrant*, 22 december 2017.
22. Jaco Alberts, 'Hoe Wilders over zijn eigen grens ging', in: *Vrij Nederland*, 21 mei 2014; en idem, 'De nieuwe extreem-rechtse vrienden van Wilders', in: *Vrij Nederland*, 9 november 2013.
23. *NRC Handelsblad*, 31 maart 2007.
24. Interview Louis Bontes, 26 maart 2015.
25. Max van Weezel, column in *Vrij Nederland*, 13 augustus 2011.
26. Vossen, 'Naar het beloofde land'.
27. Alberts, 'Hoe Wilders over zijn eigen grens ging'.
28. Interview anoniem, 5 maart 2015; ook bevestigd door Bontes, interview 26 maart 2015.
29. Jan Hoedeman en Remco Meijer, 'Alles voor Geerts gerief', in: *de Volkskrant*, 22 februari 2014.
30. Zie *Hún Brussel, óns Nederland. Verkiezingsprogramma PVV 2012-2017*.
31. *NRC Handelsblad*, 13 november 2013.
32. Wilders, *Marked for Death*, 215.
33. 'Wilders ontmoet held Orbán', in: *Elsevier*, 23 januari 2018.
34. Jelle Brandsma, 'Wilders ziet Poetin als bondgenoot tegen de islam', in: *Trouw*, 28 februari 2018; en Marc Lievisse Adriaanse, 'Wilders richt blik op het oosten', in: *NRC Handelsblad*, 24 november 2017.

35. Sterre Lindhout, 'Vol goede moed door Trump', in: *de Volkskrant*, 23 januari 2017.
36. Zie bijvoorbeeld 'The Dutch will be Next', in: *The Sun*, 28 januari 2017; '3 biggest Dutch election myths', in: *Politico*, 13 maart 2017; 'Niederlande Wahlen: zwischen Katzenfotos und Islamhass', in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 10 maart 2017; en 'Dutch Trump puts the Netherlands in the spotlights', in: *Gulf News*, 12 maart 2017.
37. *Eurotrump. As the right rises, so does he*. Stephen Robert Morse, Nick Hampton 2017.
38. *De Telegraaf*, 28 februari 2015.
39. Breivik noemde Wilders meer dan dertig maal. Anders Behring Breivik, ook bekend als Andrew Berwick, 2083- *A European Declaration of Independence*.

4. De PVV in Europees perspectief. Een vergelijking

1. C. Mudde, *Populist Radical Right Parties in Western Europe* (Cambridge 2007), 32-59.
2. Ibidem, 18-19.
3. Wanneer een partij zowel nativistisch als autoritaristisch is, is er sprake van 'radicaal rechts'. Mudde, *Populist Radical Right Parties*, 24.
4. Ibidem, 23.
5. Zie onder meer P. Lucardie en G. Voerman, *Populisten in de polder* (Amsterdam 2012), 156-170.
6. G. Wilders, *Klare wijn*; zie: www.geertwilders.nl/410-klare-wijn (geraadpleegd 5 maart 2019).
7. Lucardie en Voerman, *Populisten in de polder*, 166.
8. PVV, 'Concept: Verkiezingsprogramma PVV 2017-2021'; zie: www.pvv.nl/visie (geraadpleegd 5 maart 2019).
9. Ibidem.
10. Zie bijvoorbeeld M. Rooduijn, 'State of the Field: How to Study Populism and Adjacent Topics? A Plea for both More and Less Focus', in: *European Journal of Political Research* 58 (2019), nr. 1, 362-372.
11. K. Vossen, 'Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk? Verschillen en overeenkomsten in optreden en discours van twee politici', in: *Res Publica* 51 (2009), nr. 4, 437-465, aldaar 439.
12. Lucardie en Voerman, *Populisten in de polder*, 159.
13. Groep Wilders, 'Onafhankelijkheidsverklaring', in: Geert Wilders, *Kies voor Vrijheid. Een eerlijk antwoord* (z.pl. 2005), 104 respectievelijk 107.
14. Sinds het vertrek van zijn neoconservatieve ideoloog Bart Jan Spruyt in 2006 heeft Wilders zich onmiskenbaar in een meer populistische richting ontwikkeld. Zie Vossen, 'Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk?', 450.
15. Ibidem, 446.
16. Wilders, *Klare wijn*.
17. Lucardie en Voerman, *Populisten in de polder*, 175; PVV, 'De agenda van hoop en optimisme. Een tijd om te kiezen: PVV 2010-2015' in: H. Pellikaan, J. van Hol-

- steyn en G. Voerman (red.), *Verkiezing van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 9 juni 2010. Verkiezingsprogramma's* (Amsterdam 2010), 301-360, aldaar 305.
18. PVV, 'Concept: Verkiezingsprogramma PVV 2017-2021'.
 19. Ibidem.
 20. T. Pauwels, 'Explaining the Strange Decline of the Populist Radical Right Vlaams Belang in Belgium. The Impact of Permanent Opposition', in: *Acta Politica* 46 (2011), nr. 1, 60-82, aldaar 61.
 21. T. Pauwels, 'Le Vlaams Belang', in: P. Delwit, J. Pilet en E. van Haute (red.), *Les partis politiques en Belgique* (Brussel 2011), 217-234.
 22. Ibidem.
 23. J. Jagers, *De Stem van het Volk! Populisme als concept getest bij Vlaamse politieke partijen* (Antwerpen 2006), 252.
 24. Vlaams Belang, 'Verkiezingsprogramma. Lokale en Provincieraadverkiezingen, zondag 14 oktober 2018'; zie: www.vlaamsbelang.org/programma (geraadpleegd 11 maart 2019).
 25. Ibidem.
 26. F. Dewinter, 'vb wil referendum voor migratiestop in Antwerpen' (interview op vtm nieuws); zie: www.nieuws.vtm.be/politiek/vb-wil-referendum-voor-migratiestop-antwerpen (geraadpleegd 11 maart 2019).
 27. T. Van Grieken op Twitter; zie: [www.twitter.com/vlbelang/status/1070350794350833665](https://twitter.com/vlbelang/status/1070350794350833665) (geraadpleegd 6 december 2018).
 28. PVV, 'Nee tegen Marrakesh zelfmoordpact'; zie: www.pvv.nl/36-fj-related/geert-wilders/9874-nee-tegen-marrakesh-zelfmoordpact.html (geraadpleegd 24 november 2018).
 29. Rassemblement National, 'Marine Le Pen s'engage de nouveau contre le pacte mondial sur les migrations'; zie: www.rassemblementnational.fr/videos/marine-le-pen-sengage-de-nouveau-contre-le-pacte-mondial-sur-les-migrations (geraadpleegd 11 maart 2019).
 30. Ibidem (eigen vertaling).
 31. Ibidem (eigen vertaling).
 32. G. Ivaldi, 'A New Course for the French Radical Right?', in: T. Akkerman, S. de Lange en M. Rooduijn (red.), *Radical Right-Wing Populist Parties in Western Europe. Into the Mainstream?* (Abingdon 2016), 225-246.
 33. Ibidem, 237.
 34. Rassemblement National, 'Au nom du peuple. Les 144 engagements présidentiels'; zie: www.rassemblementnational.fr/pdf/144-engagements.pdf (geraadpleegd 20 februari 2017), 1-24.
 35. Ibidem, 5-6.
 36. Ivaldi, 'A New Course for the French Radical Right?', 230.
 37. Rassemblement National, 'Au nom du peuple', 3.
 38. K. Arzheimer, 'The AfD. Finally a Successful Right-Wing Populist Eurosceptic Party for Germany?', in: *West European Politics* 38 (2015), nr. 3, 535-556.
 39. D. Art, 'The AfD and the End of Containment in Germany?', in: *German Politics & Society* 36 (2018), nr. 2, 78-86.

40. N. Berbuir, M. Lewandowsky en J. Siri, 'The AfD and its Sympathisers. Finally a Right-Wing Populist Movement in Germany?', in: *German Politics* 24 (2015), nr. 2, 154-178.
41. C. Lees, 'The "Alternative for Germany": The Rise of Right-Wing Populism at the Heart of Europe', in: *Politics* 38 (2018), nr. 3, 295-310.
42. AfD, 'Programm für Deutschland. Das Grundsatzprogramm der Alternative für Deutschland [Langversion]' (2016); zie: www.afd.de/grundsatzprogramm (geraadpleegd 11 maart 2019), 1-190, aldaar 96 (eigen vertaling).
43. Ibidem, 44-53.
44. Berbuir, Lewandowsky en Siri, 'The AfD and its Sympathisers', 173.
45. Arzheimer, 'The AfD'.
46. AfD, 'Programm für Deutschland', 16 (eigen vertaling).
47. Toen de Rotterdamse burgemeester Ahmed Aboutaleb in juni 2018 de Nederlandse regering opriep om haar excuses uit te spreken voor het Nederlandse slavernijverleden, reageerde Wilders met een tweet waarin hij stelde dat Aboutaleb 'knettergek' was: 'Islam [is] slavernij. Bied daar je excuses maar eens over aan...'. G. Wilders op Twitter; zie: www.twitter.com/geertwilderspvv/status/1013129206572740608 (geraadpleegd 30 juni 2018).
48. P. Ignazi. *Extreme Right Parties in Western Europe* (Oxford 2003), 126.
49. H. McDonnell, 'The "Grey Zone" of Vichy France: Understanding Marine Le Pen's Latest Comments on the Second World War'; zie: blogs.lse.ac.uk/europpblog/2017/04/12/the-grey-zone-of-vichy-france-understanding-marine-lepens-latest-comments-on-the-second-world-war, 12 april 2017 (geraadpleegd 11 maart 2019).
50. K. Vossen, 'Die *Partij voor de Vrijheid* und die Alternative für Deutschland im Vergleich', in: A. Krause en K. Vossen (red.), *Stinknormal? Die rechtspopulistische Herausforderung in den Niederlanden und in Deutschland* (Münster/New York 2017), 37-54, aldaar 43.
51. P. Taggart, 'Populism in Western Europe', in: C. Rovira Kaltwasser, P. Taggart, P. Ochoa Espejo en P. Ostiguy (red.), *The Oxford Handbook of Populism* (Oxford 2018), 248-263, aldaar 256.
52. Pvv, 'Verkiezingsprogramma Europees Parlement 2019'; zie: www.twitter.com/geertwilderspvv/status/1100050201371426816, 25 februari 2019 (geraadpleegd 13 maart 2019). In het Europese verkiezingsprogramma van de AfD is er ook sprake van een Dexit-referendum, maar volgens de partij is dit 'de laatste optie', terwijl Wilders ronduit een Nexit bepleit. De AfD is daarmee minder radicaal dan de Pvv. AfD, 'Europawahlprogramm 2019'; zie: www.afd.de/europawahlprogramm (geraadpleegd 13 maart 2019), aldaar 12.
53. Mudde, *Populist Radical Right Parties in Western Europe*, 32-59.
54. Lucardie en Voerman, *Populisten in de polder*, 152.
55. S. de Lange en D. Art, 'Fortuyn versus Wilders. An Agency-Based Approach to Radical Right Party Building', in: *West European Politics*, 34 (2011), nr. 6, 1229-1249.
56. Ivaldi, 'A New Course for the French Radical Right?', 225.

57. Pauwels, 'Explaining the Strange Decline of the Populist Radical Right Vlaams Belang in Belgium'.
58. Lees, 'The "Alternative for Germany"'
59. K. Vossen, *Rondom Wilders. Portret van de PVV* (Amsterdam 2013), 15.
60. Berbuir, Lewandowsky en Siri, 'The AfD and its Sympathisers', 160.
61. AfD, 'AfD startet mit über 35.000 Mitgliedern und Förderern ins Super-Wahljahr 2019'; zie: www.afd.de/afd-startet-mit-ueber-35-000-mitgliedern-und-foerderern-ins-super-wahljahr-2019, 29 januari 2019 (geraadpleegd 13 maart 2019).
62. 'Junge Alternative: AfD-Bundesvorstand will Jugendorganisation Status aberkennen', in: *Der Tagesspiegel*, 26 november 2018; zie: www.tagesspiegel.de/politik/junge-alternative-afd-bundesvorstand-will-jugendorganisation-status-aberkennen/23681376.html (geraadpleegd 13 maart 2019).
63. E. van Haute en T. Pauwels, 'The Vlaams Belang. Party Organization and Party Dynamics', in: R. Heinisch en O. Mazzoleni (red.), *Understanding Populist Party Organisation. The Radical Right in Western Europe* (Basingstoke 2016), 44-77, aldaar 57; J. van Holsteyn, 'The Radical Right in Belgium and the Netherlands', in: J. Rydgren (red.), *The Oxford Handbook of the Radical Right* (New York 2018), 478-504, aldaar 490.
64. J. Jagers, 'Eigen Democratie Eerst! Een comparatief onderzoek naar het intern democratische gehalte van de Vlaamse politieke partijen', in: *Res Publica*, 44 (2002), nr. 1, 73-96.
65. G. Ivaldi en M. Lanzone, 'The French Front National. Organizational Change and Adaptation from Jean-Marie to Marine Le Pen', in Heinisch en Mazzoleni (red.), *Understanding Populist Party Organisation*, 131-158, aldaar 144.
66. Ibidem, 149.
67. 'Fuite d'adhérents et d'élus au Front national', in: *Le Figaro*, 28 maart 2018; zie: www.lefigaro.fr/politique/2018/03/28/01002-20180328ARTFIG00292-fuite-d-adherents-et-d-elus-au-front-national.php (geraadpleegd 13 maart 2019).
68. Ivaldi en Lanzone, 'The French Front National', 146.
69. H. Pellikaan, S. de Lange en T. van der Meer, 'The Centre Does Not Hold. Coalition Politics and Party System Change in the Netherlands, 2002-12', in: *Government and Opposition* 53 (2018), nr. 2, 231-255.
70. S. Otjes, G. Ivaldi, A. Jupskås en O. Mazzoleni, 'It's not Economic Interventionism, Stupid! Reassessing the Political Economy of Radical Right-wing Populist Parties', in: *Swiss Political Science Review* 24 (2018), nr. 3, 270-290.
71. T. van der Meer, 'Ook het verkiezingsprogramma van de PVV is niet links'; zie: www.stukroodvlees.nl/ook-het-verkiezingsprogramma-van-de-pvv-niet-links, 5 maart 2017 (geraadpleegd 13 maart 2019).
72. AfD, 'Programm für Deutschland', 64-74.
73. G. Ivaldi, 'Towards the Median Economic Crisis Voter? The New Leftist Economic Agenda of the Front National in France', in: *French Politics* 13 (2015), nr. 4, 346-369.
74. Rassemblement National, 'Au nom du peuple', 2 (eigen vertaling).

75. Pauwels, 'Explaining the Strange Decline of the Populist Radical Right Vlaams Belang in Belgium'.
 76. Vlaams Belang, 'Verkiezingsprogramma: Lokale en Provincieraadverkiezingen, zondag 14 oktober 2018', 44.
 77. *NRC Handelsblad*, 12 maart 2011.
 78. Vossen, *Rondom Wilders*, 66.
 79. PVV, 'Concept: Verkiezingsprogramma PVV 2017-2021'.
 80. Rassemblement National, 'Au nom du peuple', 6.
 81. *Ibidem*, 4.
 82. AfD, 'Programm für Deutschland', 99 (eigen vertaling).
 83. Vlaams Belang, 'Verkiezingsprogramma: Lokale en Provincieraadverkiezingen, zondag 14 oktober 2018', 71.
 84. *De Volkskrant*, 9 augustus 2007.
 85. 'Dewinter herhaalt in Rotterdam gewraakte uitspraken over de Koran', in: *Knack*, 19 december 2015; zie: www.knack.be/nieuws/wereld/dewinter-herhaalt-in-rotterdam-gewraakte-uitspraken-over-de-koran/article-normal-637055.html (geraadpleegd 13 maart 2019).
 86. S. de Lange en L. Mügge, 'Gender and right-wing populism in the Low Countries. Ideological variations across parties and time', in: *Patterns of Prejudice* 49 (2015), nr. 1-2, 61-80.
 87. Ivaldi, 'A New Course for the French Radical Right?', 242.
 88. Vossen. 'Die *Partij voor de Vrijheid* und die Alternative für Deutschland im Vergleich'.
 89. A. Shekhovtsov, *Russia and the Western Far Right. Tango Noir* (Londen 2018).
 90. 'Die Russland-Reisen der AfD', in: *der Tagesspiegel*, 18 april 2019; zie: www.tagesspiegel.de/politik/die-russland-reisen-der-afd-die-krim-ist-jetzt-die-russische-krim/24232604.html (geraadpleegd 4 mei 2019).
 91. 'Waarom extreemrechts in Vlaanderen valt voor de charmes van Poetin', in: *Knack*, 3 januari 2018; zie: www.knack.be/nieuws/belgie/waarom-extreemrechts-in-vlaanderen-valt-voor-de-charmes-van-poetin/article-longread-945631.html (geraadpleegd 4 mei 2019).
 92. In 2016 sloot toenmalig AfD-politicus Marcus Pretzell (echtgenoot van voormalig AfD-voorzitter Frauke Petry) zich in het Europees Parlement aan bij de ENF-fractie. In 2017 kondigden Pretzell en Petry echter aan hun lidmaatschap van de AfD op te zeggen, maar Pretzell weigerde zijn zetel in het Europees Parlement aan de AfD af te staan.
 93. 'Le Pen becomes Group Leader in EU Parliament', in: *EUobserver*, 16 juni 2015; zie: www.euobserver.com/political/129140 (geraadpleegd 13 maart 2019).
5. De programmatische en ideologische ontwikkeling van de PVV
1. A.P.M. Lucardie, 'Rechts-extremisme, populisme of democratisch patriottisme? Opmerkingen over de politieke plaatsbepaling van de Partij voor de Vrijheid en Trots op Nederland', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2007 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2009), 176-190; Sjoerdje van Heerden

- et al., 'The immigration and integration debate in the Netherlands. Discursive and programmatic reactions to the rise of anti-immigration parties', in: *Journal of Ethnic and Migration Studies* 40 (2014), nr. 1, 119-136; Koen Vossen 'Classifying Wilders. The ideological development of Geert Wilders and his Party for Freedom', in: *Politics* 31 (2011), nr. 3, 179-189.
2. Matthijs Rooduijn, *A populist Zeitgeist? The impact of populism on parties, media and the public in Western Europe* (Amsterdam, 2013), 87; Koen Vossen, *Rondom Wilders. Portret van de PVV* (Amsterdam 2013), 79.
 3. Vossen, *Rondom Wilders*, 60.
 4. Marc Chavannes, 'Wilders snuift in vs conservatieve thema's op', in: *NRC Handelsblad*, 15 januari 2005.
 5. Vossen, *Rondom Wilders*, 55.
 6. Koen Vossen, 'Van Bolkestein via Bush naar Bat Ye'or. De ideologische ontwikkeling van Geert Wilders', dnpprepo.ub.rug.nl/12218/1/Vossen_VanBolkestein-viaBush.pdf, 11 (geraadpleegd 28 mei 2019).
 7. *Ibidem*, 16.
 8. 'Wilders: verbied de Koran, ook in moskee', in: *de Volkskrant*, 8 augustus 2007.
 9. Aart Brouwer, 'Iedereen in bed met de islam', in: *De Groene Amsterdammer*, 18 november 2009.
 10. 'Wilders: verbied de Koran, ook in moskee'.
 11. 'Wilders: "Koran niet helemaal verbieden"'. *WNL op Zondag*, 12 februari 2017, wnl.tv/2017/02/12/wilders-koran-helemaal-verbieden (geraadpleegd 2 juni 2019).
 12. PVV, *De agenda van hoop en optimisme. Een tijd om te kiezen: PVV 2010-2015* (z.pl. 2010), 5.
 13. 'Oud-pvv'ers in Kamer kiezen voor rechtse koers', in: *de Volkskrant*, 15 april 2014.
 14. PVV, *De agenda van hoop en optimisme*, 5
 15. De agenda's voor verkiezingsdebatten worden in belangrijke mate bepaald in onderhandelingen tussen journalisten en politici, maar de uitkomsten worden in het algemeen bepaald door journalisten. Zie: Yael de Haan et al., 'Geven, nemen en keiharde voorwaarden. Onderhandelingen tussen politici en journalisten', in: Philip van Praag en Kees Brants (red.), *Media, Macht & Politiek* (Diepen 2014), 45-65. Terwijl in 2006 de thema's van de enkele debatten grotendeels vastlagen, werd een deel van de debatten in 2010 en 2012 opengelaten.
 16. Alexandre Afonso, 'Choosing whom to betray. Populist right-wing parties, welfare state reforms and the trade-off between office and votes', in: *European Political Science Review* 7 (2015), nr. 2, 271-292.
 17. Simon Otjes, *Imitating the Newcomer. How, When and Why Established Political Parties Imitate the Policy Positions and Issue Attention of New Political Parties in the Electoral and Parliamentary Arena: The Case of the Netherlands* (Leiden 2012), 216.
 18. Simon Otjes en Tom Louwerse 'Een bijzonder meerderheidskabinet? Parlementair gedrag tijdens het kabinet Rutte-I', in: *Res Publica* 55 (2013), nr. 4, 459-480.
 19. Groep Wilders, 'Onafhankelijkheidsverklaring', in: Geert Wilders, *Kies voor Vrijheid. Een eerlijk antwoord* (z.pl. 2005).

20. PVV, *De agenda van hoop en optimisme*, 17.
21. Geciteerd in Vossen, 'Van Bolkestein via Bush naar Bat Ye'or', 18.
22. Otjes en Louwerse, 'Een bijzonder meerderheidskabinet?'
23. Meer dan de zes moties van wantrouwen van alle andere partijen samen.
24. Guus Valk, 'Het koninkrijk van Allah zal er nooit komen', in: *NRC Handelsblad*, 24 februari 2007.
25. 'PVV loopt woedend weg uit crisisdebat', in: *Trouw*, 26 maart 2009.
26. Jan Kuitenbrouwer, *De woorden van Wilders en hoe ze werken* (Amsterdam 2012); Maarten van Leeuwen, 'Het hoofdzinnenbeleid van Wilders. Over de stijl van Geert Wilders en Ella Vogelaar', in: *Tekst* (2009), nr. 2, 6.
27. Sarah L. de Lange en David Art, 'Fortuyn versus Wilders. An agency-based approach to radical right party building', in: *West European Politics* 34 (2011), nr. 6, 1229-1249.
28. In het gedoogakkoord was de PVV expliciet gehouden aan de belofte om moties van wantrouwen niet te steunen.
29. Otjes en Louwerse, 'Een bijzonder meerderheidskabinet?'
30. Jaco Alberts, 'Hoe Wilders over zijn eigen grens ging', in: *Vrij Nederland*, 21 mei 2014.
31. Zie voor een reconstructie: 'Eerste kabinet-Rutte viel na verzet CDA'ers', in: *de Volkskrant*, 22 februari 2014.
32. Gebaseerd op de data van Chapel Hill Expert Surveys van 2014 en 2017. Zie R. Bakker et al., 'Measuring party positions in Europe. The Chapel Hill Expert Survey trend file, 1999-2010', in: *Party Politics* 21 (2015), nr. 1, 143-152.
33. *Nexit. Assessing the economic impact of the Netherlands leaving the European Union. A report by Capital Economics for Partij voor de Vrijheid* (Londen 2014).
34. 'Dit is Geert Wilders' Nexit-plan: geld in het laatje en tekenen bij het kruisje', in: *Business Insider*, 11 juli 2016, www.businessinsider.nl/geert-wilders-pvv-nexit-europese-unie-brexite-651114 (geraadpleegd 2 juni 2019).
35. Ibidem.
36. 'Ambassades voorbereid op cartoonactie van Wilders', in: *de Volkskrant*, 11 juni 2015.
37. 'Wilders vreest vervolging', in: *De Telegraaf*, 5 juni 2014.
38. 'Overzicht vertrokken PVV'ers', *Nu.nl*, 21 maart 2014, zie www.nu.nl/geert-wilders/3732850/overzicht-vertrokken-pvvers.html (geraadpleegd 2 juni 2019).
39. 'PVV: 43% eens met minder Marokkanen', in: *De Telegraaf*, 22 april 2014.
40. Joost van Spanje en Claes de Vreese, 'The good, the bad and the voter. The impact of hate speech prosecution of a politician on electoral support for his party', in: *Party Politics* 21 (2015), nr. 1, 115-130.
41. Joep Dohmen, 'Extreem-rechts hielp partij Wilders', in: *NRC Handelsblad*, 13 januari 2007; 'Wilders: kabinet, ga naar huis – harde aanvaring met Pechtold', in: *NRC Handelsblad*, 25 september 2013.
42. Sjoerdje C. van Heerden, *What did you just call me? A study on the demonization of political parties in the Netherlands between 1995 and 2011* (Amsterdam 2014), 20-34, 91.
43. Ibidem, 33; zie ook Jan de Vetten, *In de ban van goed en fout. De bestrijding van de Centrumpartij en de Centrumdemocraten (1980-1998)* (Amsterdam 2016).

44. Alberts, 'Hoe Wilders over zijn eigen grens ging'.
45. Linda Bos, Wouter van der Brug and Claes de Vreese, 'How the media shape perceptions of right-wing populist leaders', in: *Political Communication* 28 (2011), nr. 2, 182-206.
46. 'Mensen zien ons als een serieus alternatief', in: *NRC Handelsblad*, 14 september 2013.
47. Volgens Wilders was de reden om de onderhandelingen af te breken dat de PVV-delegatie in het Europees Parlement verdeeld was over een verbond met UKIP. In een interview met een voormalig lid van de PVV-delegatie in het Europees Parlement werd echter benadrukt dat Wilders het vooruitzicht om met UKIP-leider Nigel Farage te moeten samenwerken niet aanstond en dat de onderhandelingen op zijn aandringen werden gestaakt. Zie Tjitske Akkerman, 'The Party for Freedom: balancing between mission, votes and office', in: Tjitske Akkerman, Sarah L. de Lange en Matthijs Rooduijn (red.), *Radical right-wing populist parties in Western Europe. Into the mainstream?* (Londen/New York 2016), 153 en 164.
48. Vossen, *Rondom Wilders*.
49. 'PVV geïsoleerd in Kamer sinds Wilders' Marokkanen-speech', in: *Trouw*, 12 januari 2015.
50. 'Rutte wil niet meer samenwerken met PVV – "Wilders: hetze tegen PVV"', in: *NRC Handelsblad*, 21 maart 2014.
51. Daarbij is ook meegewogen hoeveel voorstellen op dit terrein gedaan zijn, omdat verkiezingsprogramma's onderling en door de tijd heen sterk kunnen verschillen in lengte en in aandacht voor bepaalde beleidsterreinen. Zie voor een uitgebreide toelichting op de analyse: Tjitske Akkerman, 'Immigration Policy and Electoral Competition in Western Europe. A Fine-grained Analysis of Party Positions over the Past Two Decades', in: *Party Politics* 21 (2012), nr. 1, 54-67.
52. In de campagne van 2012 zette PvdA-leider Job Cohen vol de aanval in op de PVV (zie *Het Parool*, 30 december 2011); in de campagne voor de Europese verkiezingen in mei 2014 opende de PvdA de aanval met de website devriendenvanWilders.eu (*Het Parool*, 11 mei 2014); en in februari 2016 liet PvdA-voorzitter Hans Spekman weten dat Wilders de democratie en de rechtsstaat in gevaar zou brengen (*Het Parool*, 9 februari 2016).
53. Tjitske Akkerman, *The Impact of Populist Radical-Right Parties on Immigration Policy Agendas. A Look at the Netherlands*, Report Migration Policy Institute, juli 2018, www.migrationpolicy.org/research/populist-radical-right-parties-immigration-netherlands (geraadpleegd 2 juni 2019).
54. Baudet heeft een aantal uitspraken gedaan die de culturele of mogelijk ook raciale ondergang van Europa door immigratie suggereren. Een van die uitspraken tijdens een campagnebijeenkomst op 8 maart 2017 ging over 'homeopathische verdunning' van de Nederlandse bevolking, 'zodat er nooit meer een Nederland zal bestaan'. Zie de facebookpagina van Forum voor Democratie: www.facebook.com/forumvoordemocratie/videos/1123707407754969 (geraadpleegd 30 mei 2019). De aanval op de Europese of Nederlandse cultuur wordt volgens Baudet van binnenuit gesteund. 'Kwaadwillende, agressieve elementen

- worden ons maatschappelijk lichaam in ongehoorde aantallen binnengeloodst, en de werkelijke toedracht en gevolgen worden verdoezeld.' Zie Thierry Baudet, 'Westen lijdt aan auto-immuunziekte'; forumvoordemocratie.nl/actueel/toespraak-thierry-baudet-alv-fvd-2017 (geraadpleegd 30 mei 2019). De PVV stelde bijvoorbeeld in een spotje uitgezonden in het kader van de ZPP dat er een demografische tijdbom tikte: 'Onze bevolking dreigt vervangen te worden', zie www.youtube.com/watch?v=rN-LlMSS9tU (geraadpleegd 30 mei 2019).
55. Bakker et al., 'Measuring party positions in Europe'.
 56. Zie voor een uitgebreide analyse Tjitske Akkerman, 'Populisme in Nederland na 2002. Een bedreiging voor de liberale democratie?', in: Carla van Baalen et al. (red.), *Het volk spreekt. Jaarboek voor parlementaire geschiedenis 2017* (Amsterdam 2017), 73-83.
 57. PVV, *De agenda van hoop en optimisme*, 6.
 58. SP, *#Pak de macht. Programma voor een sociaal Nederland voor de verkiezingen van 15 maart 2017* (Amersfoort 2017) 5.
 59. Daarbij is ook respect voor rechten van minderheden van belang. Dat is in deze analyse buiten beschouwing gelaten, omdat het overlapt met immigratie- en integratiebeleid. Voorstellen voor een raadplegend referendum, een correctief referendum, een volksinitiatief, referenda of rechtstreeks gekozen bestuurders krijgen elk één punt. Een minpunt kan gescoord worden als partijen zich expliciet tegenstander van dergelijke hervormingen verklaren. Met betrekking tot de vertegenwoordigende democratie worden pluspunten gegeven voor voorstellen ter versterking van de Tweede Kamer of de verkiezing van bestuurders door vertegenwoordigende organen. Een minpunt wordt gescoord voor voorstellen die de vertegenwoordigende organen verzwakken, zoals afsanking van de Tweede Kamer of afschaffing van de Eerste Kamer. Met betrekking tot de rechtsstaat krijgen voorstellen ter versterking positieve scores, terwijl voorstellen die de (onafhankelijkheid of het functioneren van) de rechtsstaat verminderen negatief scoren. Zie ook: Akkerman, 'Populisme in Nederland na 2002'.
 60. Net als bij het thema immigratie en integratie is het programma van FvD ook als het gaat om stelselwijzigingen ten aanzien van de democratie gematigder dan de uitspraken van Forumvertegenwoordigers Baudet en Paul Cliteur. Die uitspraken lijken te wijzen op weinig sympathie voor de rechterlijke macht of het parlement. Baudet liep bijvoorbeeld weg bij de Algemene Beschouwingen in de Tweede Kamer in 2018 met de opmerking dat deze 'nep' en 'onecht' waren. Cliteur heeft als streven om in de Eerste Kamer de invloed van de rechterlijke macht terug te dringen. Zie 'Baudet stuurt vooral zijn intimi naar de Senaat', in: *NRC Handelsblad*, 22 maart 2019.
 61. Daarbij kan opgemerkt worden dat als het gaat om linkse regimes ook bij de SP soms de verdediging van liberaal-democratische waarden geen prioriteit heeft. Het Tweede Kamerlid Saded Karabalut had bijvoorbeeld aanvankelijk enige aarzeling om afstand te nemen van het autoritaire bewind van president Maduro van Venezuela. Zie: 'SP vindt EU en VS te kritisch over Venezuela', in: *Trouw*, 9 augustus 2017; en BNR, 'Ook SP keert zich tegen regime Maduro', 6 september 2017.

6. De kruistocht van Geert Wilders. De PVV als vertolker van een nieuwe identiteitspolitiek
1. Merel Thie, 'Geert Wilders had in 2001 niets tegen de islam, maar nu wel', in: *NRC Handelsblad*, 24 februari 2010.
 2. H. Pellikaan, S. de Lange en T. van der Meer, 'Fortuyn's legacy. Party system change in the Netherlands', in: *Comparative European Politics* 5 (2007), nr. 3, 282-302; H. Pellikaan, S. de Lange en T. van der Meer, 'The centre does not hold. Coalition politics and party system change in the Netherlands, 2002-12', in: *Government and Opposition* 53 (2018), nr. 2, 1-25.
 3. Elmer Schattschneider, *The Semi-Sovereign People. A Realist's View of Democracy in America* (Chicago 1960).
 4. Peter Mair, *Party System Change. Approaches and Interpretations* (Oxford 1997), 9.
 5. Ibidem, 36.
 6. P. Mair, 'E.E. Schattschneider's *The semi-sovereign people*', in: *Political Studies* 45 (1997), nr. 5, 947-954, aldaar 949-950.
 7. Zie Pellikaan, De Lange en Van der Meer, 'Fortuyn's legacy'; en Pellikaan, De Lange en Van der Meer, 'The centre does not hold'.
 8. Zie Mark Bovens en Anchrit Wille, *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie* (Amsterdam 2011); Dick Houtman, Peter Achterberg en Anton Derks, *Farewell tot the Leftist Working Class* (New Brunswick 2008); Jacques Thomassen, Kees Aarts en Henk van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek* (Den Haag 2000).
 9. Voor een diepgravende analyse van de aanbodzijde, zie het werk van Dick Pels, *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy* (Amsterdam 2003); en idem, *Een zwak voor Nederland. Ideeën voor een nieuwe politiek* (Amsterdam 2005).
 10. Shadi Hamid, *The Role of Islam in European Populism. How Refugee Flows and Fear of Muslims Drive Right-wing Support* (Washington DC 2019); Olivier Roy, 'Beyond Populism. The Conservative Right, the Courts, the Churches and the Concept of a Christian Europe', in: Nadia Marzouki, Duncan McDonnell en Olivier Roy (red.), *Saving the People. How Populists Hijack Religion* (Londen 2016), 185-202.
 11. F. Fukuyama, 'The End of History?', in: *The National Interest* 16 (1989), 3-18.
 12. Zo schreef het Britse weekblad *The Economist* in reactie op Fukuyama: 'Islam he dismisses because it has little appeal, yet the faith may already have more true believers among its followers than communism ever had. The clash of gods and the clash of nations may prove just as destructive, and more enduring, than the clash of communism versus liberalism.' Geciteerd in: D. Hope, 'End of history? Not so, say critics from left and right', in: *Sydney Morning Herald*, 13 december 1989.
 13. S. Huntington, 'No Exit. The Errors of Endism', in: *The National Interest*, 17 (1989), 3-11.
 14. S. Huntington, 'The Clash of Civilizations?', in: *Foreign Affairs* 72 (1993), nr. 3, 22-49, aldaar 29.

15. Ibidem, 29.
16. Samuel Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York 1996), 20.
17. Ibidem, 20.
18. Huntington, 'The Clash of Civilizations?', 32
19. Zie R. Leibowitz, 'One on One: When defeat means liberation. Renowned Arabist Bernard Lewis likens what he calls the "monstrous perversion of Islam" to the evils of Nazism and Bolshevism', in: *Jerusalem Post*, 6 maart 2008.
20. B. Lewis, 'The Roots of Muslim Rage', in: *The Atlantic*, 266 (1990), nr. 3, 47-60, aldaar 48.
21. Ibidem.
22. Huntington, 'The Clash of Civilizations?', 26.
23. Gilles Kepel, *The War for Muslim Minds. Islam and the West* (Cambridge 2004), 62-63.
24. Voor een uitgebreidere analyse, zie hoofdstuk 6 van mijn proefschrift, waar deze bijdrage op voortbouwt: Merijn Oudenampsen, *De conservatieve revolte. Een ideeëngeschiedenis van de Fortuyn-revolte* (Nijmegen 2018).
25. F. Bolkestein, 'Einde geschiedenis laat nog even op zich wachten', in: *de Volkskrant*, 9 december 1989. Zie ook Wasif Shadid en Pieter van Koningsveld, *De mythe van het islamitisch gevaar* (Kampen 1992).
26. F. Bolkestein, 'De integratie van minderheden', in: *de Volkskrant*, 12 september 1991.
27. Matthew Kaminski, 'Pim's misfortune', in: *The Wall Street Journal*, 7 mei 2002.
28. Pim Fortuyn, *Tegen de islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament* (Utrecht 1997), 10.
29. Ibidem, 37.
30. P. Fortuyn, 'Koude oorlog met islam', in: *Elsevier*, 25 augustus 2001.
31. Fortuyn, *Tegen de islamisering van onze cultuur*, 109.
32. In de Verenigde Staten vormen moslims een veel kleiner deel van de bevolking en is het eerder Mexicaanse immigratie die politiek controversieel is. Zo publiceerde Huntington in 2004 het boek *Who are we?*, waarin hij Mexicaanse immigratie als bedreiging opvoert. Mexicanen kunnen echter minder makkelijk gepresenteerd worden als bedreiging voor de joods-christelijke identiteit. Zie Samuel Huntington, *Who are We? The Challenges to America's National Identity* (New York 2004).
33. George W. Bush, "Islam is Peace" Says President. Remarks by the President at Islamic Center of Washington, D.C.: White House Press Release, 17 september 2001, georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2001/09/20010917-11.html (geraadpleegd 31 mei 2019).
34. Olivier Roy, *The failure of political Islam* (Cambridge, MA 1994); Kepel, *The War for Muslim Minds*.
35. M. Oudenampsen, 'Deconstructing Ayaan Hirsi Ali. On Islamism, Neoconservatism, and the Clash of Civilizations', in: *Politics, Religion & Ideology* 17 (2016), nr. 2-3, 227-248.
36. Ayaan Hirsi Ali, *Mijn vrijheid. De autobiografie* (Amsterdam, 2006), 331.

37. A. Hirsi Ali, 'How to Win the Clash of Civilizations', in: *The Wall Street Journal*, 18 augustus 2010.
38. Zie Ineke van der Valk, *Islamofobie en discriminatie* (Amsterdam 2012); en Koen Vossen, *Rondom Wilders. Portret van de PVV* (Amsterdam 2013).
39. G. Wilders en A. Hirsi Ali, 'Het is tijd voor een liberale jihad', in: *NRC Handelsblad*, 12 april 2003.
40. Geert Wilders, *Kies voor Vrijheid. Een eerlijk antwoord* (z.pl. 2005).
41. *Ibidem*, 76
42. PVV, *Klare wijn* (Den Haag 2006).
43. G. Wilders, 'Genoeg is genoeg. Verbied de Koran', in: *de Volkskrant*, 8 augustus 2007.
44. Geert Wilders, *Marked for Death. Islam's War against the West and Me* (Washington DC 2012), 114.
45. Council of Europe, Committee on Culture, Science and Education, Parliamentary Assembly, *Islam, Islamism and Islamophobia in Europe*, 25 mei 2010.
46. Meindert Fennema, *Geert Wilders. Tvenaarsleerling* (Amsterdam 2016).
47. Wilders, *Marked for Death*, 112.
48. PVV, *Klare wijn*.
49. Van der Valk, *Islamofobie en discriminatie*, 46. Zie ook Vossen, *Rondom de PVV*.
50. Van der Valk, *Islamofobie en discriminatie*, 55.
51. Martin Bosma, *De schijn-élite van de valse munters. Drees, extreem-rechts, de sixties, nuttige idioten, Groep Wilders en ik* (Amsterdam 2011), 226.
52. Van der Valk, *Islamofobie en discriminatie*, 46.
53. 'De oorlogstaal van Wilders: eerst "revolte", nu "burgeroorlog"', in: *HP/De Tijd*, 19 juli 2016.
54. Jan Kuitenbrouwer, *De woorden van Wilders & hoe ze werken* (Amsterdam 2010); Maarten van Leeuwen, *Stijl en politiek. Een taalkundig-stilistische benadering van Nederlandse parlementaire toespraken* (Leiden 2015).
55. Alexander Pechtold, *Henk, Ingrid en Alexander* (Amsterdam 2012).
56. Pew Research Center, *Islamic Extremism. Common Concern for Muslim and Western Publics: 17 Nation Pew Global Attitudes Survey* (Washington DC 2005).
57. Ivan Krastev, Mark Leonard en Susi Dennison, *What Europeans Really Want. Five Myths Debunked* (Brussel 2019).
58. Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 226.
59. Edith Schippers, *De paradox van vrijheid, H.J. Schoo-lezing* (Diemen 2016).
60. Sybrand Buma, 'Verwarde tijden!' die om richting vragen. H.J. Schoo-lezing 2017 (Diemen 2017).
61. J.W. Duyvendak en T. de Waal, 'Het eenmalig veroordelen van Buma's Schoo-lezing is niet genoeg', in: *De Groene Amsterdammer*, 23 september 2017.
62. Ewout Klei, 'Het populisme, de alt-rechtse ondergangretoriek en de angst voor vluchtelingen', *Jalta*, 1 augustus 2017, jalta.nl/politiek/populisme-alt-rechtse-ondergangretoriek-en-angst-vluchtelingen (geraadpleegd 31 mei 2019).
63. Bas Tierolf, Lisanne Drost, en Maaïke van Kapel, *Zevende rapportage racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld in Nederland* (Utrecht 2018).

64. 'Wat zei Baudet eigenlijk in zijn overwinningsspeech', in: *NRC Handelsblad*, 21 maart 2019.
 65. T. Baudet, 'Houellebecq's Unfinished Critique of Liberal Modernity', in: *American Affairs* 3 (2019), nr. 2, 213-224.
7. Het soevereine volk. De PVV en de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht
1. Bilyana Petkova, 'Populism and Judicial Backlash in the United States and Europe', *Verfassungsblog*, 30 april 2017, zie verfassungsblog.de/populism-and-judicial-backlash-in-the-united-states-and-europe (geraadpleegd 8 juni 2019).
 2. A. Boudet, 'Que propose Marine Le Pen pour réformer le système judiciaire qu'elle accuse de complot?', *Huffpost*, 28 februari 2017, zie www.huffingtonpost.fr/2017/02/28/que-propose-marine-le-pen-pour-reformer-le-systeme-judiciaire-qu_a_21845341 (geraadpleegd 8 juni 2019).
 3. S. Repucci en R. Pekkanen, 'The Global Implications of Populism on Democracy' (Washington 2018), zie jisis.washington.edu/wordpress/wp-content/uploads/2018/04/Task-Force_C_2018_Pekkanen_robert.pdf (geraadpleegd 8 juni 2019); N. Urbinati, *Democracy Disfigured. Opinion, Truth, and the People* (Cambridge 2016).
 4. Gábor Halmai, 'Is There Such Thing as "Populist Constitutionalism"? The Case of Hungary', in: *Fudan Journal of the Humanities and Social Sciences* 11 (2018), nr. 3, 323-339; idem, 'The Rise and Fall of Constitutionalism in Hungary', in: Paul Blokker (red.), *Constitutional Acceleration within the European Union and Beyond* (Londen 2018), 215-231. Zie ook Bojan Bugarcic en Alenka Kuhelj, 'Varieties of Populism in Europe. Is the Rule of Law in Danger?' in: *Hague Journal on the Rule of Law* 10 (2018), nr. 1, 21-33.
 5. Michaela Hailbronner en David E. Landau, 'Introduction: Constitutional Courts and Populism', *Verfassungsblog*, 22 april 2017, zie verfassungsblog.de/introduction-constitutional-courts-andpopulism (geraadpleegd 8 juni 2019).
 6. C. Mudde, *Are populists friends or foes of constitutionalism?* (Policy Brief. The Social and Political Foundations of Constitutions) (Oxford 2013); C. Rovira Kaltwasser, *Populism vs. Constitutionalism? Comparative Perspectives on Contemporary Western Europe, Latin America, and the United States* (Policy Brief. The Social and Political Foundations of Constitutions) (Oxford 2013); Jan-Werner Müller, *What is Populism?* (Philadelphia 2016); idem, 'Populism and Constitutionalism', in: Cristóbal Rovira Kaltwasser et al. (red.), *The Oxford Handbook of Populism* (Oxford 2017), 590-606; en Paul Blokker, 'Populist Constitutionalism', in: Carlos de la Torre (red.), *Routledge Handbook on Global Populism* (Londen 2018), 113-128.
 7. Hans-Martien ten Napel, 'Geloof in de liberale democratie', in: *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 8 (2018), nr. 3, 5-19, aldaar 11-12.
 8. Mudde, *Are populists friends or foes of constitutionalism?*, 6.
 9. Rovira Kaltwasser *Populism vs. Constitutionalism?*, 3.
 10. Mudde, *Are populists friends or foes of constitutionalism?*, 4.

11. Müller, *What is Populism?*, 61-68; idem, 'Populism and Constitutionalism'; Paul Blokker, 'Populist Constitutionalism', *Verfassungsblog*, 4 mei 2017, zie verfassungsblog.de/populistconstitutionalism (geraadpleegd 8 juni 2019); en idem, 'Populist Constitutionalism'.
12. Halmai, 'Is There Such Thing as "Populist Constitutionalism"?'; en idem, 'The Rise and Fall of Constitutionalism in Hungary'.
13. Müller, *What is Populism?*
14. Zie Cas Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe* (Cambridge 2007); Paris Aslanidis, 'Is Populism an Ideology? A Refutation and a New Perspective', in: *Political Studies* 64 (2016), nr. 1, 88-104.
15. C. Mudde en C. Rovira Kaltwasser (red.), *Populism in Europe and the Americas. Correction or threat for democracy?* (Cambridge 2012), 8; Carlos de la Torre en Oscar Mazzoleni, 'Do We Need a Minimum Definition of Populism? An Appraisal of Mudde's Conceptualization', in: *Populism* 2 (2019), 79-95.
16. Y. Mény en Y. Surel, *Par le peuple, pour le peuple. Le populisme et les démocraties* (Paris 2001); zie ook M. Canovan, *The People* (Cambridge 2005), 81-82.
17. Paul Taggart, *Populism* (Buckingham 2000).
18. Ernesto Laclau, *On Populist Reason* (Londen 2005).
19. De exacte bepaling wie nu wel of niet tot het volk behoort is bij het nativisme niet altijd scherp.
20. Paolina Ochoa Espejo, 'Populism and the Idea of the People', in: Rovira Kaltwasser et al. (red.), *The Oxford Handbook of Populism*, 623.
21. P. Rosanvallon, *Counter-Democracy. Politics in an Age of Distrust* (Cambridge 2010), aldaar deel 3.
22. Cees Nierop, 'Volk dat kan stemmen kan ook rechtspreken', in: *de Volkskrant*, 1 november 2010.
23. L. Corso, 'What does Populism have to do with Constitutional Law? Discussing Populist Constitutionalism and its Assumptions', in: *Rivista di filosofia del diritto* 2 (2014), 443-470, aldaar 446.
24. John Pratt, *Penal populism* (Londen/New York 2007), 12.
25. Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe*.
26. A.S. Sweet, *Governing with Judges. Constitutional Politics in Europe* (Oxford 2000); Daniel R. Kelemen, 'Judicialisation, Democracy and European Integration', in: *Representation* 49 (2013), nr. 3, 295-308; Stephan de Spiegeleire, Clarissa Skinner Clarissa en Tim Sweijts, *The Rise of the Populist Sovereignism* (Den Haag 2017); B. Wellings en E. Vines, 'Populism and Sovereignty. The EU Act and the In-Out Referendum, 2010-2015', in: *Parliamentary Affairs* 69 (2016), nr. 2, 309-326.
27. Ran Hirschl, 'The Judicialization of Politics', in: Gregory A. Caldeira, R. Daniel Kelemen en Keith E. Whittington (red.), *The Oxford Handbook of Law and Politics* (Oxford 2008), 119-141; Corso, 'What does Populism have to do with Constitutional Law?'.
28. Tom Ginsburg, 'The global spread of constitutional review', in: Caldeira, Kelemen en Whittington (red.), *The Oxford Handbook of Law and Politics*, 81-98;

- Kate Malleson en Peter H. Russell, *Appointing judges in an age of judicial power. Critical perspectives from around the world* (Toronto 2006).
29. Wouter de Winter, 'Hoe Wilders het wil', in: *De Telegraaf*, 13 december 2016.
 30. Geert Wilders en Lilian Helder, 'Benoem rechters niet voor het leven', in: *NRC Handelsblad*, 18 maart 2011.
 31. PVV, *De agenda van hoop en optimisme. Een tijd om te kiezen: PVV 2010-2015*, 17.
 32. Martin Bosma, *De schijn-élite van de valse munters. Drees, extreem rechts, de sixties, nuttige idioten, Groep Wilders en ik* (Amsterdam 2011), 92-93.
 33. Ibidem, 9.
 34. PVV, *Hún Brussel, óns Nederland. Verkiezingsprogramma 2012-2017*, 30.
 35. PVV, *De agenda van hoop en optimisme*, 9.
 36. Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Populisten in de polder* (Amsterdam 2012), 175.
 37. *Handelingen Tweede Kamer*, 15 februari 2018, 53-12-3.
 38. P.P.T. Bovend'Eert, *Benoeming en ontslag van rechters* (Deventer 2000), 9.
 39. PVV, *Verkiezingspamflet*.
 40. Ibidem; PVV, *De agenda van hoop en optimisme*, 9.
 41. PVV, *Hún Brussel, óns Nederland*, 31.
 42. PVV, *De agenda van hoop en optimisme*, 11.
 43. Ibidem, 9.
 44. PVV, *Verkiezingspamflet*.
 45. PVV, *De agenda van hoop en optimisme*, 11.
 46. Koen Vossen, *Rondom Wilders. Portret van de PVV* (Amsterdam 2013), 94-96. Zie ook *Justitie en Politie met Ambitie. Plan Partij voor de Vrijheid voor een effectieve aanpak van de criminaliteit*, 26 oktober 2006, zie www.pvv.nl/30-visie/publicaties/718-justitie-en-politie-met-ambitie.html (geraadpleegd 12 juni 2019).
 47. *Handelingen Tweede Kamer*, 14 november 2007, 23-1725.
 48. *Handelingen Tweede Kamer*, 26 oktober 2010, 13-63.
 49. 'Rutte II rekent af met 14 wetsvoorstellen van Rutte I', in: *de Volkskrant*, 27 november 2012.
 50. *Handelingen Tweede Kamer*, 20 november 2013, 26-6-2.
 51. *Handelingen Tweede Kamer*, 23 maart 2016, 68-9-4.
 52. PVV, *De agenda van hoop en optimisme*, 17.
 53. PVV, *Hún Brussel, óns Nederland*, 31.
 54. Groep Wilders, 'Onafhankelijkheidsverklaring', in: Geert Wilders, *Kies voor Vrijheid. Een eerlijk antwoord* (z.pl. 2005), 103-132, aldaar 129.
 55. PVV, *Hún Brussel, óns Nederland*, 31.
 56. Wilders en Helder, 'Benoem rechters niet voor het leven'.
 57. Steven de Jong, 'Wilders pareert kritiek op plan tijdelijke benoeming rechters', in: *nrc.nl*, 18 maart 2011.
 58. Lars Anderson, 'Rechters straffen steeds strenger – maar PVV en VVD willen het nog radicaler', in: *de Volkskrant*, 3 februari 2012.
 59. Wilders, *Kies voor Vrijheid*, 129.

60. Gezocht op de website van de Eerste Kamer (die ook de documenten van de Tweede Kamer ontsluit) op 'juryrechtspraak'; zie www.eerstekamer.nl/zoeken_in_volledige_tekst?_charset=UTF-8&q=juryrechtspraak&start=20 (geraadpleegd 10 juni 2019). Zoeken via de zoekmachine Google op 'juryrechtspraak' in combinatie met termen als PVV en Wilders leverde evenmin nieuwe treffers op.
61. *Handelingen Eerste Kamer*, 16 februari 2016, 20-6-11; *Aanhangsel Handelingen Tweede Kamer*, 18 april 2017, 2-3; *Handelingen Tweede Kamer*, 19 april 2017, 70-7-2.
62. *Handelingen Tweede Kamer*, 13 maart 2012, 61-3-3.
63. *Handelingen Eerste Kamer*, 13 maart 2012, 22-3-27-29.
64. *Handelingen Tweede Kamer*, 11 maart 2015, 62-6-7.
65. *Handelingen Tweede Kamer*, 11 maart 2015, 62-6-14.
66. *Handelingen Tweede Kamer*, 10 mei 2017, 73-7-2. Overigens kiest de Parlementaire Vergadering van de Raad van Europa (bestaande uit leden van de nationale parlementen van de lidstaten) rechters op basis van een meervoudige voordracht van de lidstaten.
67. *Handelingen Tweede Kamer*, 16 januari 2013, 40-2-19.
68. *Handelingen Eerste Kamer*, 5 juni 2012, 31-5-7.
69. Het ging aanvankelijk om het Investor-State Dispute Settlement (ISDS), dat uiteindelijk werd vervangen door het Investment Court System (ICS).
70. *Handelingen Tweede Kamer*, 7 juni 2016, 92-36-16.
71. *Handelingen Tweede Kamer*, 1 juni 2017, 82-3-7.
72. *Handelingen Tweede Kamer*, 21 november 2013, 33-750 VI, nr. 53.
73. *Handelingen Tweede Kamer*, 25 november 2014, 28-31-48.
74. *Handelingen Eerste Kamer*, 16 februari 2016, 20-6-10 en 11.
75. De Whinter, 'Hoe Wilders het wil'.
76. *Handelingen Tweede Kamer*, 20 november 2018, 25-29-1 en 55.
77. Geert Corstens, 'Bescherm onze rechters tegen politiek', in: *nrc.next*, 9 januari 2018; zie ook Bovend'Eert, *Benoeming en ontslag van rechters*, 7-10.
78. Rob Edens, 'Rechters en politiek', in: *Rechtspraak. Magazine van de Raad voor de Rechtspraak*, 4 (2016), nr. 2, 8-11, aldaar 11.
79. Ybo Buruma, 'Wilders, Mussolini en de burgerlijke samenleving', in: *Nederlands Juristenblad* (2007), nr. 31, 1949.
80. *De Volkskrant*, 8 maart 2011; *NRC Handelsblad*, 9 maart 2011.
81. *Handelingen Tweede Kamer*, 15 maart 2011, 60-20-31; zie ook Paul Bovend'Eert, 'Recruitment and appointment of judges and justices in Europe and the US: Law and legal culture', in: *Trema. Tijdschrift voor de Rechterlijke Macht* (2018); zie trema.nvvr.org/editie/2018-05/recruitment-and-appointment-of-judges-and-justices-in-europe-and-the-us (geraadpleegd 10 januari 2018).
82. Geerten Boogaard, 'Reactie Hoge Raad op de afgetekste benoeming van Aben', Publiekrecht & politiek, 5 januari 2012; zie www.publiekrecht.nl/reactie-hoge-raad-op-de-afgetekste-benoeming-van-aben (geraadpleegd 6 mei 2019).
83. Jan IJssink, 'Benoeming in de Hoge Raad', in: *Nederlands Juristenblad* (2012), nr. 3, 194-195.
84. PVV, *Hún Brussel, óns Nederland : verkiezingsprogramma 2012-2017*, 31.

85. Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 93-94. Zie ook p. 186: 'Ambtsdragers als rechters en politici beschermen de islam.' In 2013 bleek uit onderzoek dat meer dan de helft van de rechters en officieren van justitie D66 of PvdA stemde, zie Harry Lensink en Marian Husken, 'De rechter is het za', in: *Vrij Nederland*, 11 december 2013.
86. Arthur Blok, *Zo gek is het geworden. Geert Wilders, van eenmansfractie tot brede volksbeweging* (z.pl. 2018), 150 en 222.
87. Ibidem, 154.
88. De inhoudelijke behandeling van het hoger beroep in de zaak Wilders zal op 25 juni 2019 starten; zie www.rechtspraak.nl/Bekende-rechtszaken/Strafzaak-Wilders (geraadpleegd 13 juni 2019).
89. Geerten Boogaard, 'Is het Wildersproces een politiek proces?' Zie www.publiekrechtropolitiek.nl/is-het-wildersproces-een-politiek-proces (geraadpleegd 28 november 2016).
90. In de tijd dat deze bijdrage werd afgerond, berichtte *De Telegraaf* dat de toenmalige minister van Veiligheid en Justitie Yvo Opstelten (vvd) destijds zou hebben gezegd 'dat het om Wilders moest vervolgen "omdat hij ons te veel voor de voeten loopt"'. Zie Saskia Belleman en Wouter de Winther, "'Bewijs voor politieke druk vervolging Wilders'", in: *De Telegraaf*, 7 juni 2019.
91. 'Laatste woord Geert Wilders – Rechtbank 23 november 2016', zie www.pvv.nl/36-fj-related/geert-wilders/9369-laatste-woord-geert-wilders-rechtbank-23-november-2016.html (geraadpleegd 28 november 2016).
92. Blok, *Zo gek is het geworden*.
93. De Winther, 'Hoe Wilders het wil'.
94. Ibidem.
95. Geert Corstens, 'Ook Wilders, de verdachte politicus, zwoer trouw aan de Grondwet', in: *NRC Handelsblad*, 2 december 2016.
96. Peter Groenendijk, 'Oud-president Hoge Raad: Wilders beschadigt onze rechters', 3 december 2016, zie www.ad.nl/nieuws/oud-president-hoge-raad-wilders-beschadigt-onze-rechters~aa424326 (geraadpleegd 7 juni 2019).
97. 'Het laatste woord van Geert Wilders', zie www.welingelichtekringen.nl/opinie/31219/het-laatste-woord-van-geert-wilders-de-complete-tekst.html (geraadpleegd 24 november 2016).
98. Rainer Knopff, 'Populism and the Politics of Rights. The Dual Attack on Representative Democracy', in: *Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique* 31 (1998), nr. 4, 683-705.
99. Pepijn Corduwener, 'The Populist Conception of Democracy beyond Popular Sovereignty', in: *Journal of Contemporary European Research* 10 (2014), nr. 4, 423-437, aldaar 432.
100. M. Canovan, 'Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy', in: *Political Studies* 1999 (47), nr. 1, 2-16, aldaar 11; zie ook Corso, 'What does Populism have to do with Constitutional Law?'
101. Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 325.

8. Henk, Ingrid en hun verschillende verschijningsvormen. Een kwalitatief onderzoek naar de beweegredenen van PVV-kiezers
 1. Dit hoofdstuk is gebaseerd op mijn promotieonderzoek getiteld *Roads to the radical right. Understanding different forms of electoral support for radical right-wing parties in France and the Netherlands*, dat ik op 14 december 2018 verdedigde aan het Europees Universitair Instituut in Florence. Een publieksvriendelijke versie van het Nederlandse deel van dit proefschrift verscheen in 2017 bij Uitgeverij De Arbeiderspers onder de titel *Wegen naar Wilders*.
 2. Zie bijvoorbeeld Simon Bornschier, *Cleavage Politics and the Populist Right. The New Cultural Conflict in Western Europe* (Philadelphia 2010); Willem de Koster, Peter Achterberg, Dick Houtman en Jeroen van der Waal, 'Van God los. Post-Christelijk cultureel conflict in Nederland', in: *Sociologie* 6 (2010), nr. 3, 27-49; Hanspeter Kriesi et al., *West European Politics in the Age of Globalization* (Cambridge 2008).
 3. Zie: Bas Blokker, 'Alle Trump-kiezers werden bediend', in: *nrc.nl*, 6 februari 2019 (www.nrc.nl/nieuws/2019/02/06/alle-trump-kiezers-werden-bediend-a36530490).
 4. Zie bijvoorbeeld Claude Dargent, 'Les catholiques entre les primaires de la droite et le vote à la présidentielle', in: *L'enquête électorale française: comprendre* 2017 (2017), nr. 29, zie www.enef.fr/app/download/15141612725/LA_NOTE%2329_vague9.pdf (geraadpleegd 3 april 2019); Martial Foucault, 'Un vote de classe éclaté', in: idem, nr. 32, zie www.enef.fr/app/download/15315079525/Microsoft+Word+-+LA_NOTE%2332_vague+11.docx.pdf (geraadpleegd 3 april 2019); en Luc Rouban, 'Front National 2002-2017', 8 mei 2017, zie theconversation.com/le-front-national-2002-2017-du-vote-de-classe-au-vote-de-classement-77303 (geraadpleegd 12 april 2019).
 5. De beroemde politicologen Seymour Lipset en Stein Rokkan omschreven westerse partijen die naar meerderheidsposities streven een halve eeuw geleden dan ook als 'conglomeraten van groepen die verschillen op een breed scala aan issues, maar niettemin verenigd zijn in hun grotere vijandigheid jegens concurrenten'. Zie hun hoofdstuk 'Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments. An Introduction', in: Seymour Lipset en Stein Rokkan (red.), *Party Systems and Voter Alignment* (New York 1967), 6. Of zoals Joel Benenson, Barack Obama's en Hillary Clintons campagnestrategie, deze noodzaak van electorale aggregatie vijftig jaar later in meer praktische termen zou verwoorden: 'wat je moet doen, is een diverse coalitie van kiezers creëren die je in staat stelt om te winnen, en daarna weer te winnen.' Geciteerd in: Patrick Healy, 'Clinton Racks Up Wins, a Group Resists: White Men', in: *The New York Times*, 18 maart 2016.
 6. Giovanni Sartori, *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis* (Colchester 2005 [1976]), 21.
 7. De enige uitzondering hierop zijn kiezers met een migratieachtergrond. Deze zijn echter vrij marginaal binnen de PVV-achterban en vrijwel altijd ondervertegenwoordigd in opinieonderzoek. Aangezien PVV-kiezers erg lastig te vinden zijn en het nog lastiger is om hen bereid te vinden om mee te doen aan een

- onderzoek, volgde ik de zogeheten sneeuwbalmethode. Om deze zo neutraal mogelijk te houden, begon ik bij vrijwilligers van de pvv, die mij doorverwezen naar kennissen van hen met dezelfde partijpolitieke voorkeur. Om de groep uit te breiden, kwamen hier later kiezers bij die ik vond dankzij vrienden, kennissen en familieleden. De interviews vonden plaats tussen september 2015 en juli 2016.
8. Omdat ieder individu anders is en de werkelijkheid vaak vele grijstinten kent, zijn deze typen ‘ideaaltypen’: ze draaien niet om strikte gelijkheid tussen pvv-kiezers, maar om gelijkenissen op basis van relevante kenmerken. Zie ook: Max Weber, “Objectivity” in *Social Science and Social Polity*, in: idem, *The methodology of the social sciences* (Glencoe 1949 [1904]), 50-112.
 9. Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londen 1991 [1983]).
 10. Norbert Elias, *Die Gesellschaft der Individuen* (Frankfurt am Main 1987), deel 3.
 11. Jörg Flecker (red.), *Changing Working Life and the Appeal of the Extreme Right* (Aldershot 2007).
 12. Zie voor een overzicht Jens Hainmueller en Daniel Hopkins, ‘Public Attitudes toward Immigration’, in: *Annual Review of Political Science* 17 (2014), nr. 1, 225-249.
 13. Zie bijvoorbeeld Ernest Berkhout en Bert Hof, *De economische bijdrage van tijdelijke arbeidsmigranten. Een realistisch beeld* (Amsterdam 2012); Sociaal-Economische Raad, *Arbeidsmigratie* (Den Haag 2014), zie www.ser.nl/nl/publicaties/adviezen/2010-2019/2014/arbeidsmigratie.aspx (geraadpleegd 6 april 2019).
 14. Michael Lipsky, *Street-level Bureaucracy. Dilemmas of the Individual in Public Services* (New York 1980).
 15. Zie ook Daniel Gaxie, ‘Des penchants vers les ultra-droites’, in: Anie Collovald en Brigitte Gaiti (red.), *La Démocratie aux extrêmes. Sur la radicalisation politique* (Parijs 2006), 223-245; Thierry Kochuyt en Koen Abts, *Ongehoord populisme. Gesprekken met Vlaams Belang-kiezers over stad, migranten, welvaartsstaat, integratie en politiek* (Brussel 2017).
 16. Wim van Oorschot, ‘Popular deservingness perceptions and conditionality of solidarity in Europe’, in: Wim van Oorschot, Michael Opielka en Birgit Pfau-Effinger (red.), *Culture and Welfare State. Values and Social Policy in Comparative Perspective* (Cheltenham 2008), 268-288.
 17. Michèle Lamont, *The Dignity of Working Men. Morality and the Boundaries of Race, Class, and Immigration* (Cambridge 2000).
 18. Hoewel invloedrijke internationale verklaringen voor het stemgedrag van kiezers voor partijen als de pvv zijn gebaseerd op de relatieve deprivatietheorie, blijven verwijzingen hiernaar doorgaans impliciet of aan de oppervlakte. Gebaseerd op het werk van Runciman zou je kunnen stellen dat relatieve deprivatie voorkomt wanneer vier elementen gecombineerd worden: 1) de omstandigheid dat een persoon X niet heeft, bijvoorbeeld een baan of een bepaald inkomen; 2) hij of zij X wil en 3) ziet dat een andere groep of persoon X wel heeft; 4) een normatieve factor op basis waarvan de deprivatie ongedaan gemaakt kan worden, bijvoorbeeld anciënniteit of gevoelens van meritocratische of etnische

- superioriteit. Daarbij moet een onderscheid gemaakt worden tussen ‘egoïstische’ en ‘fraternalistische’ deprivatie, gebaseerd op respectievelijk individuele en groepsvergelijkingen. Alleen deze tweede vorm van deprivatie resulteert in bewegingen voor en tegen structurele verandering in de samenleving – en is dus relevant hier. Zie W.G. Runciman, *Relative Deprivation and Social Justice. A Study of Attitudes to Social Inequality in Twentieth-Century England* (Londen 1966).
19. Zie bijvoorbeeld Angus Campbell, Philip Converse en Warren Miller, *The American Voter* (New York 1960); Daniel Gaxie, *Le cens cache. Inégalités culturelles et ségrégation politique* (Parijs 1978); Walter Neuman, ‘Differentiation and Integration. Two Dimensions of Political Thinking’, in: *American Journal of Sociology* 86 (1981), nr. 6, 1236-1268; Lamont, *The Dignity of Working Man*, 246.
 20. In dat licht is het relevant om het onderscheid van de Duitse socioloog Karl Mannheim te noemen tussen traditionalisme (een universele, psychologische tendens om bestaande levenswijzen te behouden) en conservatisme (een politisering van traditionalisme in een specifieke historische situatie waarin gevestigde manieren van leven als bedreigd worden beschouwd). Zie: Karl Mannheim, *Konservatismus. Ein Beitrag zur Soziologie des Wissens* (Frankfurt am Main 1984 [1927]), 92-97; Mannheims situationele benadering van het conservatisme wordt bediscussieerd door Merijn Oudenampsen, *De conservatieve revolutie. Een ideeëngeschiedenis van de Fortuyn-opstand* (Nijmegen 2018), 203-205.
 21. In plaats van meer *one-size-fits-all*-verklaringen, vragen deze observaties aandacht voor wat ik *electorale equifinaliteit* noem: de coëxistentie van meerdere causale paden leidend naar verschillende vormen van electorale steun voor de dezelfde politieke partij.
 22. Nativisme wordt door politicoloog Cas Mudde gedefinieerd als ‘an ideology, which holds that states should be inhabited exclusively by members of the native group (“the nation”) and that nonnative elements (persons and ideas) are fundamentally threatening to the homogenous nation-state’. Cas Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe* (Cambridge 2007), 19. Zie voor een meer uitgebreide analyse van dit concept: Hansgeorg Betz, ‘Nativism Across Time and Space’, in: *Swiss Political Science Review* 23 (2017), nr. 4, 335-353.
 23. Zie bijvoorbeeld Michèle Lamont, Bo Yun Park en Elena Ayala-Hurtado, ‘Trump’s electoral speeches and his appeal to the American white working class’, in: *The British Journal of Sociology* 68 (2017), nr. 1, S153-S180.
 24. Zie bijvoorbeeld Kochuyt en Abts, *Ongehoord populisme*; Flecker, *Changing Working Life and the Appeal of the Extreme Right*; en Arlie Hochschild, *Strangers in Their Own Land. Anger and Mourning on the American Right* (New York 2016).
 25. Marine Le Pen, tweet verstuurd op 14 september 2016: ‘Vous [de EU] avez imposé une politique économique destructrice aux pays du Sud de l’Europe pour sauver l’euro et non les peuples.’
 26. Zie bijvoorbeeld Jan Willem Duyvendak, *The Politics of Home. Belonging and Nostalgia in Western Europe and the United States* (Basingstoke 2011); Paul Mep-schen, Jan Willem Duyvendak en Evelien Tonkens, ‘Sexual Politics, Orientalism

- and Multicultural Citizenship in the Netherlands', in: *Sociology* 44 (2010), nr. 5, 962-979; Oudenampsen, *De conservatieve revolte*.
27. Bijvoorbeeld in een tweet op 13 februari 2013, waarin ze stelt: 'Je suis contre le mariage homosexuel et contre l'adoption.'
 28. Chris Aalberts, *Achter de pvv. Waarom burgers op Geert Wilders stemmen* (Delft 2012), 67-74.
9. De strijd om de middelvinger. Over de kiezersaanhang van de pvv
1. Bijvoorbeeld in *Trouw*, 6 april 2019. Zie ook de opiniebijdrage van de jurist Khalid El Housni van 29 januari 2017 op joop.bnnvara.nl/opinies/potentiele-pvv-stemmer-volg-middelvinger (geraadpleegd op 15 mei 2019). Zie ook de spotprent van Joep Bertrams.
 2. Zie voor informatie over en uit diverse (eerdere) nko's Bodan Todosijevic, Kees Aarts en Harry van der Kaap, *Dutch Parliamentary Elections Studies. Data Source Book 1971-2006* (Den Haag 2010); zie voor de aanpak van het meest recente nko 2017 Roderik Rekker, Tom van der Meer en Henk van der Kolk, 'Onderzoeksverantwoording', in: Tom van der Meer, Henk van der Kolk en Roderik Dekker (red.), *Aanhoudend wisselvallig. Nationaal Kiezersonderzoek 2017* (Amsterdam 2018), 98-101.
 3. Een dergelijke tweedeling is niet ongebruikelijk; zie onder anderen Hilde Coffé, 'The impact of candidates' vocal expression on policy agreement and candidate support. Differences between populist radical right and other voters', in: *Journal of Elections, Public Opinion and Parties* (2018), online gepubliceerd, zie doi: 10.1080/17457289.2018.1544905. We maken evenmin een vergelijking van de pvv-aanhang met de niet-stemmers, onder meer omdat het nko voor het in beeld brengen van de niet-stemmers allicht minder geschikt moet worden geacht. Zie voor een globale vergelijking van de stemmers en niet-stemmers Josje den Ridder en Paul Dekker, 'Stemmers en niet-stemmers. De betekenis van het algemeen kiesrecht', in: Rudy B. Andeweg en Monique Leyenaar (red.), *Alle stemmen tellen! Een eeuw algemeen kiesrecht* (Amsterdam 2018), 69-91.
 4. Populisme in het algemeen evenals de pvv en haar leider Geert Wilders in het bijzonder hebben de afgelopen jaren in en buiten de wetenschap veel aandacht gekregen. Omdat we hier bewust niet een overzicht van bestaande onderzoeksbevindingen presenteren maar een eigen profiel op basis van met name de nko's van 2006 en 2017 schetsen, gaan we niet of nauwelijks op die ruime hoeveelheid (deels Engelstalige) literatuur in. Enkele relevante Nederlands-talige studies (mede) over de pvv en Wilders zijn: Chris Aalberts, *Achter de pvv. Waarom burgers op Geert Wilders stemmen* (Delft 2012); Chris Aalberts en Dirk-Jan Keijser, *De puinhopen van rechts. De partijen van Pim, Geert, Rita en Hero* (Delft 2015); Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Populisten in de polder* (Amsterdam 2012), in het bijzonder 151-185; Koen Vossen, 'Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk? Verschillen en overeenkomsten in optreden en discours van twee politici', in: *Res Publica* 51 (2009), nr. 4, 437-466; Koen Vossen,

- Rondom Wilders. Portret van de pvv* (Amsterdam 2013). Zie voor een bundeling van belangwekkende Engelstalige publicaties over populisme Cas Mudde (red.), *The Populist Radical Right. A Reader* (London/New York 2017) en voor overzichten van populistische politieke partijen bijvoorbeeld Tjitske Akkerman, Sarah de Lange en Matthijs Rooduijn (red.), *Radical right-wing populist parties in Western Europe. Into the mainstream?* (London 2016) en Stijn van Kessel, *Populist Parties in Europe. Agents of Discontent?* (Basingstoke 2015).
5. Onder deze naam en met lijstnummer 13 deed de partij mee aan de verkiezingen; zie Proces-verbaal zitting Kiesraad uitslag Tweede Kamerverkiezing 2006 (www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/proces-verbalen/2006/11/27/proces-verbaal-zitting-kiesraad-uitslag-tweede-kamerverkiezing-2006; geraadpleegd 15 mei 2019).
 6. Peter Mair, 'Electoral Volatility and the Dutch Party System. A Comparative Perspective', in: *Acta Politica* 43 (2008), nr. 2/3, 235-253.
 7. Joop van Holsteyn, 'The Dutch parliamentary elections of March 2017', in: *West European Politics* 41 (2018), nr. 6, 1364-1377.
 8. Aldus het redactioneel commentaar van *NRC Handelsblad*, 15 maart 2017.
 9. Cas Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe* (Cambridge 2007), 117.
 10. Roderik Rekker, 'De keuze van jongeren', in: Van der Meer, Van der Kolk en Dekker (red.), *Aanhoudend wisselvallig*, 48-56.
 11. Zie Hanspeter Kriesi et al., 'Globalization and the transformation of the national political space. Six European countries compared', in: *European Journal of Political Research* 45 (2006), nr. 6, 921-956; Hanspeter Kriesi et al. (red.) *West European Politics in the Age of Globalization* (Cambridge 2008); Mark Bovens, Paul Dekker en Wil Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland* (Den Haag 2014).
 12. Zie ook Matthijs Rooduijn, 'Wie zijn Henk en Ingrid eigenlijk?', 12 mei 2014 op stukroodvlees.nl/wie-zijn-henk-en-ingrid-eigenlijk (geraadpleegd 15 mei 2019).
 13. Ibidem.
 14. Tim Immerzeel, Eva Jaspers en Marcel Lubbers, 'Religion as catalyst or restraint of radical right voting?', in: *West European Politics* 36 (2013), nr. 5, 946-968.
 15. Paul Dekker, 'Cynisme als politiek probleem', in: idem (red.), *Politiek cynisme* (Driebergen 2006), 13.
 16. Ook ten aanzien van het eerlijke verloop van het verkiezingsproces in Nederland zijn pvv-kiezers wantrouwig; zie Leontine Loeber, 'De eerlijkheid van verkiezingen volgens Nederlandse kiezers', in: Van der Meer, Van der Kolk en Dekker (red.), *Aanhoudend wisselvallig*, 22-29.
 17. Henk van der Kolk, 'Populisme, immigratie en Europa', in: Van der Meer, Van der Kolk en Dekker (red.), *Aanhoudend wisselvallig*, 67.
 18. Zie onder veel meer, maar voor een in dezen zeer invloedrijke beschouwing Cas Mudde, 'The populist Zeitgeist', in: *Government and Opposition*, 39 (2004), nr. 4, 541-563; zie ook Lucardie en Voerman, *Populisten in de polder*, 11-19.
 19. Zie ook Agnes Akkerman, Cas Mudde en Andrej Zaslove, 'How populist are the people? Measuring populist attitudes in voters', in: *Comparative Political Studies* 47 (2014) nr. 9, 1324-1353; en Van der Kolk, 'Populisme, immigratie en Europa'.

- Overigens maken van de overige kiezers ook kiezers deel uit van eveneens vermeend min of meer populistische partijen als de sp.
20. Bernard Manin, *The Principles of Representative Government* (Cambridge 1997), 6.
 21. Kristof Jacobs, 'Referenda en andere institutionele hervormingen', in: Van der Meer, Van der Kolk en Dekker (red.), *Aanhoudend wisselvallig*, 90-97.
 22. Lucardie en Voerman, *Populisten in de polder*, 13.
 23. Zie onder anderen Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe*.
 24. De roemruchte kwalificatie is door wetenschappers aangegrepen als opstapje naar boeiende en relevante empirische analyses van de mate waarin, en kwesties ten aanzien waarvan, de Tweede Kamer al dan niet de publieke opinie representeert. Zie onder meer Armen Hakverdian en Wouter Schakel, *Nepparlement? Een pleidooi voor politiek hokjesdenken* (Amsterdam 2017); en Rudy Andeweg, *Kiezers, Kamerleden en 'de Kloof'* (Leiden 2018).
 25. Huib Pellikaan, Sarah de Lange en Tom van der Meer, 'Fortuyn's Legacy. Party System Change in the Netherlands', in: *Comparative European Politics* 5 (2007), nr. 3, 282-302; Kees Aarts en Jacques Thomassen, 'Dutch voters and the changing party space 1989-2006', in: *Acta Politica* 43 (2008), nr. 2-3, 203-234. Onderzoek onder partijleden wijst er inderdaad op dat 'gevestigde politieke partijen verdeeld zijn over vraagstukken die samenhangen met de culturele dimensie in de politiek. Leden van PvdA, GroenLinks en ChristenUnie, en in mindere mate D66, CDA en VVD, zijn weinig eensgezind over het vraagstuk van integratie en behoorlijk verdeeld over Europese eenwording'. Josje den Ridder, *Schakels of obstakels? Nederlandse politieke partijen en de eensgezindheid, verdeeldheid en representativiteit van partijleden* (Leiden 2014), 152.
 26. Zie onder anderen Peter Mair, 'Left-right orientations', in: Russell Dalton en Hans-Dieter Klingemann (red.), *The Oxford Handbook of Political Behaviour* (Oxford 2007), 206-222; Wouter van der Brug en Cees van der Eijk, 'Enige nuances. Misverstanden over kiezers in het algemeen en de verkiezingen van 2002/2003 in het bijzonder', in: Robbert Coops et al. (red.), *Een politieke aardverschuiving* (Alphen aan den Rijn 2003), 74-88, in het bijzonder 77-78.
 27. Simon Otjes, *Imitating the Newcomer. How, When and Why Established Political Parties Imitate the Policy Positions and Issue Attention of New Political Parties in the Electoral and Parliamentary Arena: The Case of the Netherlands* (Leiden 2012), 55.
 28. Zie voor de ontwikkeling van de electorale steun voor FvD (en Pvv) in de peilingen de Peilingwijzer: peilingwijzer.tomlouwerse.nl/p/laatste-cijfers.html (ge raadpleegd 15 mei 2019).
 29. Suggestief verwant aan maar analytisch nadrukkelijk te onderscheiden van de 'cartel party'; zie voor dat laatste concept Richard Katz en Peter Mair, 'Changing models of party organization and party democracy. The emergence of the cartel party', in: *Party Politics* 1 (1995) nr. 1, 5-28.
 30. Op geaggregeerd niveau is een duidelijke samenhang aanwezig tussen de electorale ontwikkeling van de Pvv en FvD, gezien de correlatie van -.73 tussen de peilingsresultaten (van peilingen opgenomen in de Peilingwijzer) van beide

- partijen in de periode maart 2017 – maart 2019. Met dank aan Tom Louwerse voor deze informatie.
31. Al maakten FvD en de PVV in 2017 al wel deel uit van dezelfde zogenoemde keuzeset, dat wil zeggen een (voor)selectie van een beperkt aantal veelal inhoudelijk verwante partijen die in vergelijkbare mate worden overwogen als toekomstige stemkeuze; zie Joop van Holsteyn en Galen Irwin, 'Wie het laatst kiest, kiest...', in: Van der Meer, Van der Kolk en Dekker (red.), *Aanhoudend wisselvallig*, 36.
 32. PS19. *Verkiezingsonderzoek Ipsos in opdracht van de NOS* (Amsterdam, 1 april 2019), 14.
 33. Zie Joop van Holsteyn, 'The radical right in Belgium and the Netherlands', in: Jens Rydgren (red.), *The Oxford Handbook of the Radical Right* (Oxford 2018), 478-504.
 34. In de ogen van althans sommige PVV-politici is het einde van de PVV zelfs al nabij; zie Enzo van Steenbergen en Barbara Rijlaarsdam, "'Wij, de PVV, zijn gevestigde orde geworden. Dat is kut'", in: *NRC Handelsblad*, 28 maart 2019. Twee maanden later, bij de Europese verkiezingen van 23 mei 2019, kreeg de PVV overigens nogmaals een forse electorale klap te verwerken: de partij verdween uit het Europees Parlement, mogelijk slechts tijdelijk als na de Brexit Nederland enkele extra zetels zou krijgen, waarvan er dan één de PVV zou kunnen toevallen. De tweede grote nederlaag op rij werd hier en daar aangegrepen om voorzichtig het naderende einde van Wilders' PVV te schetsen onder koppen als 'Het merk Wilders lijkt uitgewerkt' (*Trouw*, 25 mei 2019), 'De magic van Geert Wilders werkt niet meer vanzelf' (*NRC Handelsblad*, 1/2 juni 2019) en 'PVV had een enorm succes kunnen zijn' (*De Telegraaf*, 6 juni 2019). Op 7 juni wist *De Telegraaf* zelfs te melden dat er binnen de PVV sprake was van enige muiterij in de vorm van aanhangers die van plan zouden zijn een alternatieve PVV op te richten, de ledenpartij 'democratische PVV' of DPV. Voor een eerste electorale analyse van deze Europese verkiezingen (in Nederland), zie EP19. *Verkiezingsonderzoek Ipsos in opdracht van de NOS* (Amsterdam, 29 mei 2019).
 35. Enzo van Steenbergen, 'PVV gedwongen tot "diepe buiging" voor Baudet', in: *NRC Handelsblad*, 21 maart 2019.
 36. Huib Pellikaan en Sebastiaan van der Lubben (red.), *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de Lage Landen* (Utrecht 2006).
 37. Zie in dit verband Wouter van der Brug, 'How the LPF fuelled discontent. Empirical tests of explanations of LPF support', in: *Acta Politica* 38 (2003) nr. 1, 89-106; André Krouwel en Koen Abts, 'Politiek cynisme. Voedingsbodemp of creatuur van populistten?', in: Dekker (red.), *Politiek cynisme*, 99-118.
 38. *Algemeen Dagblad*, 21 maart 2019.
 39. *NRC Handelsblad*, 21 maart 2019.

10. De geografische spreiding van de PVV-kiezers

1. Ron de Jong, Henk van der Kolk en Gerrit Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-2010. Tweede Kamerverkiezingen vanuit geografisch perspectief* (Utrecht 2010), 125-131.
2. V. Mamadouh en H. van der Wusten, 'Eindstand van een diffusieproces. Het geografisch patroon van de steun voor de LPF', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2002 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2003), 181-205.
3. Voor 2017 zijn er 389 gemeenten in het databestand opgenomen. De uitslagen van de andere verkiezingsjaren zijn omgerekend naar de gemeentelijke indeling van 2017.
4. J. Rydgren, 'The sociology of the radical right', in: *Annual Review of Sociology*, 33 (2007), 241-262.
5. G.W. Allport, *The nature of prejudice* (Reading 1954).
6. De politicoloog Daniel Stockemer constateerde in een overzichtsstudie uit 2015 dat van de 175 onderzochte analyses (die werden gerapporteerd in 28 artikelen) er 91 uitwezen dat de aanwezigheid van immigranten samenging met meer steun voor rechts-populisme; 39 analyses vonden dat deze aanwezigheid juist leidde tot minder steun voor rechts-populisme; en 45 analyses toonden geen verband aan. Zie idem, 'Structural data on immigration or immigration perceptions? What accounts for the electoral success of the radical right in Europe?', in: *Journal of Common Market Studies* 54 (2016), nr. 4, 999-1016.
7. N. Rink, K. Phalet en M. Swyngedouw, 'The effects of immigrant population size, unemployment, and individual characteristics on voting for the Vlaams Blok in Flanders 1991-1999', in: *European Sociological Review* 25 (2008), nr. 4, 411-424; M. Biggs en S. Knauss, 'Explaining membership in the British National Party. A multilevel analysis of contact and threat', in: *European Sociological Review* 28 (2011), nr. 5, 633-646; M. Savelkoul, J. Laméris en J. Tolsma, 'Neighbourhood Ethnic Composition and Voting for the Radical Right in The Netherlands. The Role of Perceived Neighbourhood Threat and Interethnic Neighbourhood Contact', in: *European Sociological Review*, 33 (2017), nr. 2, 209-224.
8. S. Olzak, *The dynamics of ethnic competition and conflict* (Stanford 1994); E. Kaufmann, 'Levels or changes? Ethnic context, immigration and the UK Independence Party vote', in: *Electoral Studies* 48 (2017), 57-69.
9. J. Rydgren en P. Ruth, 'Contextual explanations of radical right-wing support in Sweden. Socioeconomic marginalization, group threat, and the halo effect', in: *Ethnic and Racial Studies* 36 (2013), nr. 4, 711-728.
10. M. Golder, 'Explaining variation in the success of extreme right parties in Western Europe', in: *Comparative Political Studies* 36 (2003), nr. 4, 432-466; K. Arzheimer, 'Contextual factors and the extreme right vote in Western Europe, 1980-2002', in: *American Journal of Political Science* 53 (2009), nr. 2, 259-275; E.L. de Blok en T.W.G. van der Meer, 'The puzzling effect of residential neighbourhoods on the vote for the radical right an individual-level panel study on the mechanisms behind neighbourhood effects on voting for the Dutch Freedom Party, 2010-2013', in: *Electoral Studies* 53 (2018), 122-132; J. Hainmueller en D.J.

- Hopkins, 'Public attitudes toward immigration', in: *Annual Review of Political Science* 17 (2014), 225-249.
11. E. Hartevelde, W. van der Brug, S.L. de Lange en T.W.G van der Meer, 'Multiple roots of the populist radical right. Voting for populist radical right parties in cities and the countryside'. Paper gepresenteerd op de Harvard's Populism, Nationalism and Radical Politics Study Group, 17 april 2018.
 12. B.B. Bock, 'Rural marginalisation and the role of social innovation. A turn towards exogenous development and rural reconnection', in: *Sociologia Ruralis* 56 (2016), nr. 4, 552-573.
 13. Hartevelde et al., 'Multiple roots of the populist radical right'.
 14. Omdat voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 niet voor alle gemeenten de data beschikbaar waren, is deze analyse gebaseerd op 364 van de 389 gemeenten in 2017.
 15. Deze enquête is door onderzoeksbureau GfK in april en mei 2017 uitgevoerd onder een representatieve steekproef van Nederlanders van achttien jaar en ouder. Het doel van de dataverzameling is om meer te leren over regionale en lokale variatie in de steun voor populistisch radicaal-rechtse partijen. Voor meer informatie zie de website van SCORE ('subnational variation in radical right support'): www.score.uni-mainz.de
 16. Alle modellen bevatten ook een *random intercept* op het niveau van wijk of gemeente. Dit is een manier om statistisch rekening te houden met variatie op een hoger niveau.
 17. Opleidingsniveau (laag, midden, hoog), belangrijkste dagactiviteit (baan, student, werkloos, arbeidsongeschikt, gepensioneerd, huishouden), geslacht, leeftijd en immigratie-achtergrond (wel/niet). Deze variabelen worden niet getoond in figuur 2.
 18. Mamadouh en Van der Wusten, 'Eindstand van een diffusieproces', 192.
 19. In Oost-Nederland bestaat die correlatie tussen het percentage stemmen op de KVP en de PVV wel. Landelijk behaalde de KVP bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1963 31,9% van de geldige stemmen.
 20. Ron de Jong en Henk van der Kolk, 'De electorale geografie van de VVD van 1948 tot 2010', in: *Liberaal reveil* (2011), nr. 4, 216-226.
 21. Mamadouh en Van der Wusten, 'Eindstand van een diffusieproces', 192-194.
 22. Paul Taggart, 'Populism and Representative Politics in Contemporary Europe', in: *Journal of Political Ideologies* 9 (2004), nr. 3, 269-288.

11. De PVV in het parlement

1. Cas Mudde, *Populist radical right parties in Europe* (Cambridge 2007).
2. Ibidem.
3. Ibidem.
4. Alexandre Afonso en Yannis Papadopoulos, 'How the populist radical right transformed Swiss welfare politics. From compromises to polarization', in: *Swiss Political Science Review* 21 (2015), nr. 4, 617-635; Laurenz Ennser-Jedenastik, 'A Welfare State for Whom? A Group-based Account of the Austrian Freedom Par-

- ty's Social Policy Profile', in: *Swiss Political Science Review* 22 (2016), nr. 3, 409-427; Simon Otjes, Gilles Ivaldi, Anders Ravik Jupskås en Oscar Mazzoleni, 'It's not Economic Interventionism, Stupid! Reassessing the Political Economy of Radical Right-wing Populist Parties', in: *Swiss Political Science Review* 24 (2018), nr. 3, 270-290.
5. Simon Otjes en Tom Louwerse, 'Een bijzonder meerderheidskabinet? Parlementair gedrag tijdens het kabinet Rutte-I', in: *Res Publica* 55 (2013), nr. 4, 459-480.
 6. Andrea L.P. Pirro en Stijn van Kessel, 'United in opposition? The populist radical right's EU-pessimism in times of crisis', in: *Journal of European Integration* 39 (2017), nr. 4, 405-420.
 7. Simon Otjes en Tom Louwerse, 'Populists in parliament. Comparing left-wing and right-wing populism in the Netherlands', in: *Political Studies* 63 (2015), nr. 1, 60-79.
 8. Teun Pauwels, 'Measuring populism. A quantitative text analysis of party literature in Belgium', *Journal of Elections, Public Opinion and Parties* 21 (2011), nr. 1, 97-119.
 9. Matthijs Rooduijn en Teun Pauwels, 'Measuring populism. Comparing two methods of content analysis' in: *West European Politics* 34 (2011), nr. 6, 1272-1283.
 10. Carla Hoetincx *Macht der gewoonte. Regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945* (Nijmegen 2018).
 11. Tom Louwerse en Simon Otjes, 'How Populists Wage Opposition. Parliamentary Opposition Behaviour and Populism in Netherlands' in: *Political Studies* 67 (2019), nr. 2, 479-495.
 12. Deze dataset bestaat uit stemmingen, moties, amendementen, wetsvoorstellen en schriftelijke vragen. Zie Tom Louwerse, Simon Otjes en Cynthia van Vonno, 'The Dutch Parliamentary Behaviour Dataset', in: *Acta Politica* 53 (2018), nr. 1, 149-166.
 13. Omdat de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 pas in november plaatsvonden, rapporteren we de gegevens vanaf 2007. We rapporteren steeds de meest recent beschikbare gegevens, hetgeen per indicator kan verschillen.
 14. De Dutch Parliamentary Behaviour Dataset betreft stemmingen, moties, amendementen, wetsvoorstellen en Kamervragen. Zie Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties Officiële Bekendmakingen; www.officielebekendmakingen.nl (2018). Zie verder Simon Otjes, "'No politics in the agenda-setting meeting". Plenary agenda setting in the Netherlands', in: *West European Politics* 42 (2019), nr. 4, 728-754; en Arco Timmermans en Gerard Breeman, 'Politieke waarheid en dynamiek van de agenda in coalitiekabinetten', in: Carla van Baalen et al. (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2010. Waarheidsvinding en waarheidsbeleving* (Amsterdam 2010), 47-62.
 15. Simon Otjes en Tom Louwerse, *Kiezen voor confrontatie*. Rapport voor Argos Radio 1 (Leiden 2010).
 16. Rooduijn en Pauwels, 'Measuring populism'.

17. Die laatste categorie omvat alle voorstellen die volgens de griffie de code 'Europese zaken' heeft gekregen; dat zijn dus alle voorstellen met een Europese component.
 18. Wat wel opvalt is dat de verschillen met de SP minder groot zijn dan bij bijvoorbeeld immigratie. Mogelijk is dit het geval omdat in de categorie 'openbare orde en veiligheid' meer wetgeving is opgenomen dan in de categorie 'migratie en integratie'.
 19. S. Otjes, 'What is left of the radical right? The economic agenda of the Dutch Freedom Party 2006-2017', in: *Politics of the Low Countries* 1(2) (nog te verschijnen).
 20. Ibidem.
 21. Pauwels, 'Measuring populism'.
 22. We nemen expliciet de term 'referendum' uit de woordenlijst van Pauwels niet op, omdat dit woord vooral gebruikt zal zijn in debatten over het referendum. De maat geeft dan aan of het referendum op de parlementaire agenda heeft gestaan, en niet de populistische retoriek in de debatten.
 23. Koen Vossen, 'Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk? Verschillen en overeenkomsten in optreden en discours van twee politici', in: *Res Publica* 51 (2009), nr. 4, 437-466. Maarten van Leeuwen, *Stijl en politiek. Een taalkundig-stilistische benadering van Nederlandse parlementaire toespraken* (Leiden 2016).
 24. Tom Louwerse en Simon Otjes, 'The impact of parliamentary specialisation on cosponsorship', in: *The Journal of Legislative Studies* 21 (2015), nr. 4, 476-494.
 25. Louwerse en Otjes, 'How Populists Wage Opposition'.
 26. Het gemiddeld aantal amendementen, moties of Kamervragen per Kamerlid ligt hoger bij kleine dan bij grote fracties. Ook als we hiermee in de onderstaande analyses rekening houden, blijven de gerapporteerde patronen in stand. De verminderde activiteit van de PVV-fractie in meer recente jaren is dus niet alleen toe te schrijven aan het toegenomen aantal fractieleden.
 27. J. de Vries, 'Kamervoorzitter maakt selectiecriteria vragenuur openbaar', in: *de Volkskrant*, 29 februari 2016.
 28. Otjes, "'No politics in the agenda-setting meeting'". Hij heeft een steekproef getrokken van 431 regelingen van werkzaamheden uit de in totaal 2054 regelingen (met 1760 agendavoorstellen) in de periode 1998-2017. Wij beperken ons hier tot de periode 2007-2017 en tot voorstellen voor interpellaties, meerderheids- of dertigledendebatten. De gerapporteerde cijfers zijn gecorrigeerd voor het feit dat we slechts data van een steekproef hebben. Deze geven dus (een schatting van) het totaal aantal debataanvragen per Kamerlid.
 29. Otjes en Louwerse 'Een bijzonder meerderheidskabinet?'; en Louwerse en Otjes, *Loyaal maar met een scherpe rand*.
-
12. De taal van Geert Wilders en de parlementaire cultuur
 1. Paul Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan* (Amsterdam 2003), 207.

2. Hans de Bruijn, *Geert Wilders in debat. Over de framing en reframing van een politieke boodschap* (Den Haag 2010); Jan Kuitenbrouwer, *De woorden van Wilders & hoe ze werken* (Amsterdam 2010).
3. Gelanceerd in een interview in *de Volkskrant* van 6 en 7 oktober 2006, kort voor de Tweede Kamerverkiezingen van dat jaar.
4. Zie www.volkskrant.nl/columns-opinie/thierry-baudet-zoekt-het-in-hemelse-sferen~bae8dfc1; *de Volkskrant*, 23 maart 2019.
5. Carla van Baalen in *de Volkskrant*, 12 juni 2010; Joop van Holsteyn in *Trouw*, 15 januari 2011.
6. In de serie 'Het oordeel van' in de *Leeuwarder Courant* in april 2002 werd de deelnemers, onder wie oud-Kamerleden, de vraag voorgelegd 'Waarom krijgen we historische verkiezingen?'
7. Eric Vrijsen, 'Tweede Kamer: heftig woordgebruik', in: *Elsevier*, 31 augustus 2002.
8. *Handelingen Tweede Kamer*, 26 juli 2002, 92-5478/92-5479, 92-5468.
9. Zie Carla Hoetink, 'Tussen traditie en modernisering. De Tweede Kamer op het breukvlak van de eenentwintigste eeuw, 1983-2015', in: Remieg Aerts et al. (red.), *In dit Huis. Twee eeuwen Tweede Kamer* (Amsterdam 2015), 409-436; idem, *Macht der gewoonte. Regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945* (Nijmegen 2018).
10. Aldus de titel van het boek van Arendo Joustra en Erik van Venetië, *Ruud Lubbers. Manager in de politiek* (Baarn 1989), die het beeld van Lubbers en van de politiek in zijn tijd weerspiegelt.
11. J. Renkema, *De taal van 'Den Haag'. Een kwantitatief-stilistisch onderzoek naar aanleiding van oordelen over taalgebruik* (Den Haag 1981).
12. D. Dolman, 'Ons parlement en de taal' (oorspronkelijk 1981), in: Jaap de Jong en Peter Burger (red.), *Onze taal! Zestig jaar strijd en liefde voor het Nederlands* (Den Haag 1991), 183-184.
13. 'Afstotelijke taal politici opent wereld van onbegrip', in: *de Volkskrant*, 1 november 1975.
14. Vanaf hier heb ik voor deze bijdrage wat ontleend aan Henk te Velde, 'Culturele conventies in de parlementaire politiek', in L. Verhey en G.J. Geertjes (red.), *De constitutionele conventie. Kwal op het strand of baken in zee?* (Den Haag 2016), 29-40.
15. Jan Marijnissen, *Effe dimmen! Een rebel in Den Haag* (Amsterdam 1998).
16. Peter Bootsma en Carla Hoetink, *Over lijken. Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer* (Amsterdam 2006).
17. Zie ook Gerry van der List, *Boven de partijen. De voorzitter van de Tweede Kamer* (Amsterdam 2018), onder meer 84-85, 94, 100, 122, 150.
18. Gerdi Verbeet en Alexander Rinnooy Kan, *Voorzitter! De kunst van voorzitter zonder hamer. Opgeschreven door Margriet van Lith* (Amsterdam 2015), 75.
19. Henk te Velde, *Van regententaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010).
20. *Handelingen Tweede Kamer*, 25 september 2013, 5-2-3.
21. *Handelingen Tweede Kamer*, 6 september 2007, 93-5266.

22. *Handelingen Tweede Kamer*, 22 september 2016, 3-7-14.
23. Zie bijvoorbeeld het vlog van Frits Wester, 28 juni 2016 (geraadpleegd 22 mei 2019).
24. Zie bijvoorbeeld Pieter Hotse Smit, 'Rutte promoveert "pleur op" tot campagne-thema', in: *de Volkskrant*, 23 januari 2017.
25. Zie bijvoorbeeld www.vvd.nl/nieuws/lees-hier-de-brief-van-mark/ (geraadpleegd 22 mei 2019).
26. *Handelingen Tweede Kamer*, 22 juni 2010, 7408-7425.
27. *Handelingen Tweede Kamer*, 25 september 2012, 4-10-24, 38/39.
28. *Handelingen Tweede Kamer*, 13 januari 2016, 41-6-23/25.
29. Koen Vossen, *Rondom Wilders. Portret van de PVV* (Amsterdam 2013), 130.
30. Zoals blijkt uit Jan de Vetten, *In de ban van 'goed' en 'fout'? De bestrijding van de Centruumpartij en de Centrumdemocraten (1980-1998)* (Amsterdam 2016).
31. Maarten van Leeuwen, *Stijl en politiek. Een taalkundig-stilistische benadering van Nederlandse parlementaire toespraken* (Utrecht 2015). Heel informatief is de precieze stijl-analyse die Van Leeuwen biedt.
32. Vossen, *Rondom Wilders*, 62; Petra de Koning en Thijs Niemantsverdriet, 'De trukendoos van Pechtold', in: *NRC Handelsblad*, 8 juli 2017.
33. *Handelingen Tweede Kamer*, 17 september 2008, 2-54.
34. vvd-fractiegenoot en eveneens Limburger Frans Weekers, geciteerd door Vossen, *Rondom Wilders*, 33.
35. Op veel plekken op www.youtube.com terug te zien.
36. Zie bijvoorbeeld recentelijk R.B. Andeweg, *Kiezers, Kamerleden en 'de Kloof' (afscheidsrede)* (Leiden 2018).
37. Vossen, *Rondom Wilders*, 55; Meindert Fennema, *Geert Wilders. Tvenaarsleerling* (Amsterdam 2010), 103-104.
38. Bram Spruyt, 'Vlaanderen: conflictdenken als (nieuwe) scheidslijn', in: Mark Bovens, Paul Dekker en Will Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland* (Den Haag 2014), 79-100, legt het helder uit; de hele publicatie is interessant.
39. Dat is de teneur van Kuitenbrouwer, *Woorden van Wilders*.
40. Dat was althans nog zo in 2013: zie tabel 6.8 in Bovens, Dekker en Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden?*, 152.
41. Van Leeuwen, *Stijl en politiek*.
42. Dolman, 'Ons parlement en de taal', 183.
43. *Handelingen Tweede Kamer*, 21 september 2011, 2-4-71 (tijdens de Algemene Politieke Beschuwingen – APB). Ik vond alleen een verwijzing in 'Doe normaal!', in: *Trouw*, 24 september 2011. Bijvoorbeeld Barry Madlener, namens de PVV lid van het Europees Parlement, had de uitdrukking al eerder gebruikt, maar dan in het Europees Parlement: Gertjan van Schoonhoven, 'Wat als...': in: *Elsevier Weekblad*, 8 januari 2011.
44. *Handelingen Tweede Kamer*, 17 september 2015, 3-6-51 (tijdens de APB).
45. Zie www.nemokennislink.nl/publicaties/helderheid-overtuigingskracht-en-humor, 16 januari 2009 (geraadpleegd 1 mei 2019).

46. Zo begon Wilders zijn bijdrage aan de APB volgens de *Handelingen Tweede Kamer*, 17 september 2008 (2-52): 'Mevrouw de voorzitter. Wij spreken vandaag over de begroting en de Miljoenennota 2009, een flutstuk van het slechtste kabinet ooit. Wij praten vandaag niet alleen over de begroting, wij praten ook over de staat van ons land.' En verder gaf hij geen argumenten voor zijn investieven.
47. Zie Sheila Sitalsing in *de Volkskrant*, 18 september 2008. Ze maakt in haar column wel bezwaar tegen de grove persoonlijke aanval op oud-Kamerlid van D66 Bert Bakker, die erop volgde.
48. Ernst Heldring, *Herinneringen en dagboek* (red. Joh. de Vries) (Groningen 1970), deel II, 1299-1300 (13 september 1938).
49. Zie www.youtube.com/watch?v=BaB75uznT8o (geraadpleegd 1 mei 2019).
50. Carla Joosten, 'Taal en stijl', in: *Elsevier*, 23 augustus 2008, geciteerd door Vossen, *Rondom Wilders*, 129.
51. Vergelijk De Bruijn, *Wilders in debat*.
52. Vossen, *Rondom Wilders*, 26.

13. De invloed van de PVV op het immigratiebeleid

1. G. Sartori, *Party and Party Systems. A Framework for Analysis* (Cambridge 1976).
2. 'Wilders: politieke revolutie na 22 mei', nos.nl/video/646673-wilders-politieke-revolutie-na-22-mei.html, 11 mei 2014 (geraadpleegd 30 mei 2019).
3. Sjoerdje C. van Heerden, *What did you just call me? A study on the demonization of political parties in the Netherlands between 1995 and 2011* (Amsterdam 2014), 33.
4. J. Alberts, 'Hoe Wilders over zijn eigen grens ging', in: *Vrij Nederland*, 21 mei 2014.
5. Tjitske Akkerman en Sarah L. de Lange, 'Radical right parties in office. Incumbency records and the electoral cost of governing', in: *Government and Opposition* 47 (2012), 574-596.
6. Sarah L. de Lange en David Art, 'Fortuyn versus Wilders. An Agency-Based Approach to Radical Right Party Building', in: *West-European Politics* 34 (2011), nr. 6, 1229-1249.
7. Zie Tjitske Akkerman, 'The Party for Freedom. Balancing between mission, votes and office', in: Tjitske Akkerman, Sarah L. de Lange en Matthijs Rooduijn (red.), *Radical right-wing populist parties in Western Europe. Into the mainstream?* (Londen/New York 2016), 144-168, aldaar 157. De auteur interviewde vier voormalige PVV-fractieleden voor dit artikel. Dankzij hun dubbelfuncties en lange ervaring binnen de PVV waren ze een belangrijke bron van informatie over de interne gang van zaken, maar daarbij kan hun visie mogelijk gekleurd zijn door het feit dat ze uiteindelijk dissidenten zijn geworden. Zie de verantwoording over de bronnen op p. 164.
8. Er zijn uitzonderingen. In 2011 was de Finse radicaal-rechtse populistische partij *Perussuomalaiset* betrokken bij formatie-onderhandelingen, waaraan ook de sociaaldemocraten deelnamen. Sociaaldemocratische partijen lijken in toenemende mate bereid om een regeringscoalitie met radicaal-rechtse populistische partijen te overwegen, zoals in Oostenrijk en Denemarken gebleken is.

9. Stijn van Kessel, *Populist Parties in Europe. Agents of Discontent?* (Basingstoke 2015).
10. Zie Tom Louwerse en Simon Otjes. 'How Populists Wage Opposition. Parliamentary Opposition Behaviour and Populism in Netherlands', in: *Political Studies* 67 (2019), nr. 2, 479-495.
11. Partijen ter linkerzijde voelen in het algemeen minder druk van radicaal-rechtse partijen, maar zij zijn niet altijd immuun voor defectie van kiezers naar deze partijen. Ze profiteren echter ook vaak van de stemmen van kiezers met een immigratie-achtergrond. Zie Martin A. Schain, 'Commentary: Why political parties matter', in: *Journal of European Public Policy* 15 (2008), nr. 3, 465-470. Centrumlinkse regeringen voeren in het algemeen een open en kosmopolitisch immigratie- en integratiebeleid en ook grote coalities van centrumlinks en centrumrechts zijn minder restrictief en minder monocultureel dan centrumrechtse regeringen. Zie Tjitske Akkerman, 'Comparing Radical Right Parties in Government. Immigration and Integration Policies in Nine Countries (1996-2010)', in: *West European Politics* 35 (2012), 511-529.
12. Akkerman, 'Comparing Radical Right Parties'.
13. 'Nederland kiest', nos Verkiezingsdebat, 8 juni 2010; zie www.uitzendinggemist.net/aflevering/13644/Nos_Verkiezingsdebat.html (geraadpleegd 30 mei 2019).
14. Akkerman, 'Party for Freedom', 155.
15. S. van Heerden en B. Creusen, 'Responding to the populist radical right. The Dutch case', in C. Sandelind (red.), *European Populism and Winning the Immigration Debate* (Falun 2014), 179-213.
16. 'PVV wil rechts kabinet gedogen', in: *NRC Handelsblad*, 23 april 2010.
17. Zie Akkerman 'Party for Freedom'.
18. Ibidem; zie ook Van Heerden en Creusen, 'Responding to the populist radical right', 195.
19. Ibidem.
20. De bijdragen van de PVV aan de paragrafen over immigratie en integratie waren geïnspireerd door het succesvolle voorbeeld van de Dansk Folkeparti (Deense Volkspartij). Wilders zag de gedoogsteun van die partij als navolgenswaardig en kreeg hulp van de Deense partij bij de onderhandelingen over het gedoogakkoord.
21. De Lange en Art, 'Fortuyn versus Wilders'.
22. Dit vereiste een aanpassing van: Europese Commissie, 'Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on Minimum Standards on Procedures in Member States for Granting and Withdrawing International Protection (Recast)' (COM [2009] 554 final), 21 oktober 2009.
23. Dit voorstel stond op gespannen voet met: 'Council Directive 2003/86/EC of 22 September 2003 on the Right to Family Reunification', in: *Official Journal of the European Union*, L251/12, 3 oktober 2003.
24. Dit zou een aanpassing vereisen van: 'Council Directive 2003/109/EC of 25 November 2003 Concerning the Status of Third-Country Nationals Who Are Long-Term Residents', in: *Official Journal of the European Union*, L16/44, 23 januari 2004.

25. Dit zou een aanpassing vereisen van: Raad van Europa, 'European Convention on Nationality', artikel 7 (1) (d), 6 november 1997.
26. Deze wet was in 2005 ingediend door minister van Vreemdelingenzaken en Integratie Rita Verdonk (vvd) en werd na verschillende wijzigingen vastgelegd op 30 november 2006 en ingevoerd per 1 januari 2007. De wet regelde de inburgeringsplicht voor vreemdelingen van 16 tot 65 jaar van buiten de EU en voor enkele specifieke groepen genaturaliseerde Nederlanders.
27. J. Dagevos en M. Gijsberts, 'Eigen verantwoordelijkheid in de inburgering', in: V. Veldheer et al. (red.), *Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid?* (Den Haag 2012).
28. Ibidem, 220.
29. De voormalige pvv-Tweede Kamerleden Hero Brinkman, Louis Bontes en Richard de Mos stelden dat de afsplitsing van Brinkman en Wilders' angst voor meer dissidenten de hoofdredenen waren dat Wilders zijn steun voor het kabinet introk. Zie 'Wilders' wereld', AVRO, 25 mei 2014, www.npostart.nl/wilders-wereld/25-05-2014/AT_2013146 (geraadpleegd 30 mei 2019). Andere dissidenten die door mij werden geïnterviewd, bevestigden dat. Zie Akkerman, 'Party for Freedom', en Koen Vossen, *The Power of Populism. Geert Wilders and the Party for Freedom in the Netherlands* (Londen/New York 2016).
30. Louwerse en Otjes, 'How Populists Wage Opposition'.
31. 'Het koninkrijk van Allah zal er nooit komen', in: *NRC Handelsblad*, 24 februari 2007.
32. 'Pvv loopt woedend weg uit crisisdebat', in: *Trouw* 26 maart 2009.
33. Tom Louwerse en Simon Otjes, *Loyaal met een scherpe rand. Stemgedrag Pvv 2010-2011 in kaart gebracht*. Rapport Argos VPRO Radio, 28 september 2011.
34. Akkerman, 'Party for Freedom', 151.
35. Tussen 2012 en 2014 diende de Pvv bijvoorbeeld zes van de in totaal tien ingediende moties van wantrouwen in.
36. 'Pvv geïsoleerd in Kamer sinds Wilders' Marokkanen-speech', in: *Trouw*, 12 januari 2015.
37. Zie watstemthetparlement.nl (geraadpleegd 30 mei 2019).
38. Akkerman, 'Party for Freedom', 152.
39. Koen Vossen, *Rondom Wilders. Portret van de Pvv* (Amsterdam 2013).
40. Akkerman, 'Comparing Radical Right Parties'.
41. Ibidem.
42. Kees Aarts en Jacques Thomassen, 'Dutch Voters and the Changing Party Space, 1989-2006', in: *Acta Politica* 43 (2008), nr. 2-3, 203-234.
43. H. Pellikaan, S.L. de Lange en T. van der Meer, 'Fortuyn's legacy in the Netherlands. Party system change in the Netherlands', in: *Comparative European Politics* 5 (2007), 282-302, aldaar 298; Tom van der Meer et al., 'Kieskeurige kiezers. Een panelstudie naar de veranderlijkheid van partijvoorkeuren', in: *Beleid en Maatschappij. Tijdschrift voor Beleid, Politiek en Maatschappij* 39 (2012), 153-178.
44. S.M. Breugelmans, F.J.R. van de Vijver en S. Schalk-Soekar, 'Stability of majority attitudes toward multiculturalism in the Netherlands between 1999 and 2007', in: *Applied Psychology. An International Review* 58 (2009), nr. 4, 653-671;

- en W. Huijnk en J. Dagevos, *Dichter bij elkaar. De sociaal-culturele positie van niet-westerse migranten in Nederland* (Den Haag 2012).
45. W. Huijnk en I. Andriessen, *Integratie in zicht? De integratie van migranten in Nederland op acht terreinen nader bekeken* (Den Haag 2016). Zie ook: 'Minder zorgen over immigratie: gevoel van onbehagen blijft', nos.nl/artikel/2148495-minder-zorgen-over-immigratie-gevoel-van-onbehagen-blijft.html, 15 december 2016 (geraadpleegd 30 mei 2019). Deze trend in de publieke opinie met betrekking tot immigratie en integratie is niet beperkt tot Nederland. Ook in landen als België, Noorwegen en het Verenigd Koninkrijk is er geen sprake van een ruk naar rechts. Zie Matthijs Rooduijn, 'Overall ruk naar rechts?', stukroodvlees.nl/overall-ruk-naar-rechts, 27 november 2017 (geraadpleegd 30 mei 2019).
 46. Zie voor een toelichting op deze analyse Tjitske Akkerman, 'Immigration policy and electoral competition in Western Europe. A fine-grained analysis of party positions over the past two decades', in: *Party Politics* 21 (2015), nr. 1, 54-67.
 47. P. Lucardie et al., 'Kroniek 2006. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2006', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2008), 15-104, aldaar 25-27.
 48. Van der Meer et al., 'Kieskeurige kiezers'.
 49. Ibidem. Zie voor de analyse van de Tweede Kamerverkiezingen van 2017: Marc van de Wardt, 'Kiezers zweven minder, maar partijen hebben nog veel te winnen of verliezen', verkiezingen.lissdata.nl/resultaten (geraadpleegd 30 mei 2019).
14. De PVV en het Nederlandse buitenlands beleid
1. B. Verbeek en A. Zaslove, 'Populism and Foreign Policy', in: C. Rovira Kaltwasser et al. (red.), *Oxford Handbook of Populism* (Oxford 2017), 384-405.
 2. J. Kaarbo, 'Power and influence in foreign policy decision making. The role of junior coalition partners in German and Israeli foreign policy', in: *International Studies Quarterly* 40 (1996), 501-530; K. Oppermann, J. Kaarbo en K. Brummer, 'Introduction: coalition politics and foreign policy', in: *European Political Science* 16 (2017), 457-462; Brian Rathbun, *Partisan Interventions. European Party Politics and Peace Enforcement in the Balkans* (Ithaca 2004); en Verbeek en Zaslove, 'Populism and Foreign Policy'.
 3. Joris J.C. Voorhoeve, *Peace, Profits and Principles. A study of Dutch foreign policy* (Den Haag 1976).
 4. Joris J.C. Voorhoeve, 'Nederland: een middelgrote mogendheid in zakformaat', in: *Internationale Spectator* 45 (1991), nr. 2, 54-61.
 5. Commissie-Davids, *Rapport Commissie van onderzoek besluitvorming Irak* (Den Haag 2010); zie www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2010/01/12/rapport-commissie-davids (geraadpleegd 10 juni 2019).
 6. M. Metselaar en B. Verbeek, 'De cognitieve dimensie van besluitvorming. Minister Luns en het Nieuw-Guinea conflict', in: P. 't Hart, M. Metselaar en B. Verbeek (red.), *Publieke besluitvorming* (Den Haag 1995), 229-260; D. Hellema, *Negentienzesenvijftig. De Nederlandse houding ten aanzien van de Hongaarse revolutie en de Suezcrisis* (Amsterdam 1990).

7. B. Verbeek en A. van der Vleuten, 'The domesticization of the foreign policy of the Netherlands (1989–2007). The paradoxical result of Europeanization and internationalization', in: *Acta Politica* 43 (2008), 357-377.
8. Het debat werd gevoerd op basis van twee belangrijke rapporten: Jan Pronk, *Een wereld van verschil. Nieuwe kaders voor ontwikkelingssamenwerking in de jaren negentig* (Den Haag 1990); en idem, *Een wereld in geschil. De grenzen van de ontwikkelingssamenwerking verkend* (Den Haag 1993).
9. Koen Vossen, *Rondom Wilders. Portret van de PVV* (Amsterdam 2013), 146-148.
10. G. Wilders en G.J. Oplaat, *Recht(s) op je doel af. Stellingen voor de partijraad VVD-Limburg* (2004).
11. Titels verkiezingsprogramma's PVV: *Klare wijn en Verkiezingspamflet* (2006); *De agenda van hoop en optimisme. Een tijd om te kiezen: PVV 2010-2015* (2010); *Hún Brussel, óns Nederland. Verkiezingsprogramma 2012-2017* (2012); *Nederland weer van ons! Concept-verkiezingsprogramma PVV 2017-2021* (2017); *Plan Wilders voor Nederland. Toelichting op de speerpunten van de PVV*, 5 november 2016.
12. Zie hierover: Andrea Volkens et al., *The Manifesto Data Collection. Manifesto Project (MRG/CMP/MARPOR)*. Version 2018 (Berlijn 2018); zie doi.org/10.25522/manifesto.mpd.2018b (geraadpleegd 1 maart 2019).
13. Als percentage van het totaal aantal zinnen van het verkiezingsprogramma.
14. PVV, *De agenda van hoop en optimisme*, 41.
15. PVV, *Plan Wilders voor Nederland*, 3.
16. Bijdrage Raymond de Roon aan Tweede Kamerdebat over de defensiebegroting 2014, 13 november 2013; zie: www.pvv.nl/37-fj-related/raymond-de-roon/7210-defensiebegroting-2014-.html (geraadpleegd 1 mei 2019).
17. PVV, *Agenda van hoop en optimisme*, 41.
18. PVV, *Hún Brussel, óns Nederland*.
19. PVV, *Verkiezingspamflet*, 5.
20. PVV, *Verkiezingspamflet*, 5; en *Hún Brussel, óns Nederland*, 12.
21. Geert Wilders en Martin Bosma, 'Israël als stootkussen van de jihad', in: *de Volkskrant*, 8 mei 2008.
22. PVV, *Hún Brussel, óns Nederland*, 47.
23. Ibidem.
24. Ibidem, 49.
25. PVV, *Verkiezingspamflet*, 5
26. Bijdrage Raymond de Roon aan Tweede Kamerdebat over begroting buitenlandse zaken, 23 november 2016. www.pvv.nl/37-fj-related/raymond-de-roon/9368-begroting-buitenlandse-zaken-2017.html (geraadpleegd 1 mei 2019).
27. Kaarbo, 'Power and influence in foreign policy decision making'.
28. J.S. Nye Jr, 'Public diplomacy and soft power', in: *The annals of the American academy of political and social science* 616 (2008), nr. 1, 94-109.
29. Ibidem.
30. Janny Groen, 'Reputatie Nederland keldert', in: *de Volkskrant*, 18 maart 2010.
31. Syp Wynia, 'Geen schade, wel verlies', in: *Elsevier*, 17 mei 2008.

32. “Die film dient geen enkel doel”: VNO-NCW voorzitter Bernard Wientjes’, in: *Vrij Nederland*, 29 maart 2008.
33. ‘Kopzorgen om Saudi-Arabië’, in: *De Telegraaf*, 24 mei 2014.
34. ‘Pakistan boos op Nederland om Wilders’, in: *De Telegraaf*, 21 augustus 2018.
35. Alexander van Kessel, “‘Doe dit onze partij niet aan, doe dit ons land niet aan.’ De formatie van het kabinet Rutte I (2010)”, in: Carla van Baalen en Alexander van Kessel (red.), *Kabinetformaties 1977-2012* (Nijmegen 2016), 447-509.
36. Marcel van Lieshout, ‘Deze CDA’er geeft geen land terug aan de zee. Profiel Ad Koppejan’, in: *de Volkskrant*, 3 april 2012.
37. *Gedooagkkoord VVD-PVV-CDA*, zie www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2010/09/30/gedooagkkoord-vvd-pvv-cda (geraadpleegd 1 maart 2019).
38. Ibidem.
39. Van Kessel, “‘Doe dit onze partij niet aan’”, 473.

15. *Hard to get and hard to neglect*. Geert Wilders en de Nederlandse pers

1. Bas Soetenhorst, ‘Ik ben geen extremist, het voornaamste probleem zijn de radicale moslims’, in: *Het Parool*, 31 december 2004.
2. Zie voor soortgelijke bevindingen: P. Bakker en P. L. Vasterman, ‘Wilders en de media’, in: *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap* 41 (2013), nr. 1, 82-98; en L. Bos, W. van der Brug en C. H. de Vreese, ‘Media coverage of right-wing populist leaders’, in: *European Journal of Communication Research* 35 (2010), nr. 2, 141-163.
3. Maandelijkse gemiddelden zijn gebaseerd op de wekelijkse peildata van Maurice de Hond (peil.nl)
4. Pearson’s r is een maat om de samenhang tussen twee variabelen uit te drukken. Pearson’s r loopt van -1 (perfecte negatieve samenhang) tot 1 (perfecte positieve samenhang), waarbij een r van 0 betekent dat er geen enkele samenhang bestaat.
5. N. Ruigrok, O. Scholten, M. Krijt en J. Schaper, ‘Fitna in de media. Een broningerichte mediahype’, in: *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap* 37 (2009), nr. 3, 238-253.
6. Bakker en Vasterman, ‘Wilders en de media.’
7. Bos, Van der Brug en De Vreese, ‘Media coverage of right-wing populist leaders.’
8. ‘Wilders: Moslims moeten helft Koran verscheuren’, in: *de Volkskrant*, 13 februari 2007.
9. Geert Wilders, ‘Genoeg is genoeg: verbied de Koran’, in: *de Volkskrant*, 8 augustus 2007.
10. K. Vossen, ‘Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk?’, in: *Res Publica* 51 (2009), nr. 4, 437-466.
11. M. Hameleers, L. Bos en C. H. de Vreese, ‘The appeal of media populism. The media preferences of citizens with populist attitudes’, in: *Mass Communication and Society* 20 (2017), nr. 4, 481-504.
12. Alexander Pechtold, *Henk, Ingrid, en Alexander* (Amsterdam 2012).
13. Ruigrok et al., ‘Fitna in de media.’

14. Michel Reijns, 'Balkenende: te veel aandacht voor Wilders', in: *De Telegraaf*, 9 november 2012.
15. Philippe Remarque, 'Besteedt de Volkskrant te veel aandacht aan Geert Wilders?', in: *de Volkskrant*, 7 januari 2017.
16. 'PVV scandeert minder Marokkanen'; zie www.nos.nl (geraadpleegd 19 maart 2019).
17. Ruigrok et al., 'Fitna in de media.'
18. L. Jacobs en J. van Spanje, 'Prosecuted, but popular? Hate speech prosecution of anti-immigrant politicians in the news and electoral support.' Paper gepresenteerd tijdens de Joint Sessions van het European Consortium for Political Research, Nicosia, Cyprus, 10-14 april 2018.
19. 'EenVandaag ziet aandacht voor Geert Wilders afnemen', 17 mei 2018; zie www.mediacourant.nl (geraadpleegd 29 april 2019).
20. Zie www.youtube.com/watch?v=rnYmfvrZQv8 (geraadpleegd 28 april 2019).
21. 'Wilders: Nederlandse journalistiek is Noord-Koreaans', in: *Trouw*, 11 mei 2007; en 'Hoe Wilders de media bespeelt', in: *de Volkskrant*, 3 maart 2017.
22. Jan Hoedeman, *De strijd om de waarheid op het Binnenhof* (Amsterdam 2005), 92-93.
23. Koen Vossen, *The Power of Populism. Geert Wilders and the Party for Freedom in the Netherlands* (Londen/New York 2017).
24. Karen Geurtsen en Boudewijn Geels, *Undercover bij de PVV* (Amsterdam 2010), 36-37.
25. Chris Aalberts en Dirk-Jan Keijser, *De puinhopen van rechts* (Delft 2015).
26. Geurtsen en Geels, *Undercover bij de PVV*.
27. Peter Kee, *Het briefje van Bleker* (Amsterdam 2012).
28. Maud Effting en Huib Modderkolk, 'Oud-PVV-woordvoerder over drugs en Wilders: hij was ijskoud', in: *de Volkskrant*, 29 oktober 2016.
29. Sterre Lindhout, 'It takes one to tango', in: *de Volkskrant*, 25 februari 2012.
30. 'Wegblijver Wilders wint lijsttrekkersdebat', 28 februari 2017; zie www.adformatie.nl. (geraadpleegd 24 april 2019).
31. Zie voor een meer uitgebreide bespreking: R. Vliegenthart, *U kletst uit uw nek. Over de relatie tussen politiek, media en de kiezer* (Amsterdam 2012).
32. L. Bos, W. van der Brug en C. H. de Vreese, 'How the media shape perceptions of right-wing populist leaders', in: *Political Communication* 28 (2011), nr. 2, 182-206, 198.
33. R. Vliegenthart en P. van Aelst, 'Nederlandse en Vlaamse politieke partijen in de krant en in de peilingen. Een wederkerige relatie', in: *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap* 38 (2010), 338-356; Aalberts en Keijser, *De puinhopen van rechts*.
34. H. G. Boomgaarden en R. Vliegenthart, 'Explaining the Rise of Anti-immigrant Parties. The Role of News Media Content', in: *Electoral Studies* 26 (2007), nr. 2, 404-417.
35. A. Damstra, L. Jacobs, M. Boukes en R. Vliegenthart, 'The Impact of Immigration News on Anti-Immigrant Party Support. Unpacking Agenda-setting and Issue Ownership Effects Over Time', in: *Journal of Elections, Pub-*

- lic Opinion and Parties*; vooraansnog alleen digitaal beschikbaar, zie DOI: 10.1080/17457289.2019.1607863.
36. S. Walgrave, A. Tresch en J. Lefevere, 'The conceptualisation and measurement of issue ownership', in: *West European Politics* 38 (2015), nr. 4, 778-796.
 37. C. Mudde, 'The Single-issue Party Thesis. Extreme Right Parties and the Immigration Issue', in: *West European Politics* 22 (1999), nr. 3, 182-197.
 38. S. Walgrave en K. de Swert, 'Where does issue ownership come from? From the party or from the media? Issue-party identifications in Belgium, 1991-2005', in: *Harvard International Journal of Press/Politics* 12 (2007), nr. 1, 37-67.
 39. S. Walgrave en K. de Swert, 'The Making of the (Issues of the) Vlaams Blok', in: *Political Communication* 21 (2004), nr. 4, 479-50.
 40. Zie voor soortgelijke studies ook: Boomgaarden en Vliegenthart, 'Explaining the Rise of Anti-immigrant Parties'; Walgrave en De Swert, 'Where does issue ownership come from?'; B. Burscher, J. van Spanje en C.H. de Vreese, 'Owning the Issues of Crime and Immigration. The Relation between Immigration and Crime News and Anti-immigrant Voting in 11 Countries', in: *Electoral Studies* 38 (2015), 59-69.
 41. Data zijn afkomstig van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS; immigratiestromen en criminaliteitscijfers), Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD; economische cijfers) en Global Terrorism Database (terroristische aanslagen).
 42. Voor deze tijdreeksanalyses hebben we gebruik gemaakt van ARIMA-modellen, een techniek waarbij de afhankelijke variabele wordt voorspeld op basis van eerdere waarden van de afhankelijke variabele, en er pas daarna wordt gekeken naar de toegevoegde impact van – eerdere waarden van – onafhankelijke variabelen. Omdat de afhankelijke variabele niet stationair is, zijn zowel de afhankelijke als alle onafhankelijke variabelen gedifferentieerd (Δ), dat wil zeggen dat de verschillen (de verandering ten opzichte van de voorgaande periode) worden gebruikt.
 43. De coëfficiënt van immigratienieuws γ_{t-1} (.73) is positief en significant (af te lezen aan de twee **). Dit houdt in dat een verandering in het percentage immigratienieuws een positief effect heeft op de verandering in de electorale steun voor Wilders.
 44. Zie voor meer informatie: <https://www.chesdata.eu/our-surveys>.
 45. S. Geers en L. Bos, 'Priming issues, party visibility, and party evaluations. The impact on vote switching', in: *Political Communication* 34 (2017), nr. 3, 344-366.
 46. S. Walgrave, J. Lefevere en M. Nuytemans, 'Issue ownership stability and change. How political parties claim and maintain issues through media appearances', in: *Political Communication* 26 (2009), nr. 2, 153-172.
16. Geert Wilders in het licht van Donald Trump. Vergelijkende beschouwingen
1. Maïa de la Baume en Silvia Sciorilli Borrelli, 'Steve Bannon's stuttering European adventure', in: *Politico*, 19 april 2019; zie www.politico.eu/article/steve-ban

- non-european-parliament-the-movement-stuttering-european-adventure (geraadpleegd 10 mei 2019); zie ook Daniel de Petris, 'How Steve Bannon tried – and failed – to crack Europe', in: *Spectator USA*, 6 maart 2019; zie spectator.us/steve-bannon-failed-crack-europe (geraadpleegd 20 april 2019).
2. Foundation for European Progressive Studies, *State of populism in Europe 2018*; zie www.policysolutions.hu/userfiles/elemzes/298/web_state_of_populism_in_europe_2018.pdf (geraadpleegd 15 mei 2019); Martin Eiermann, Yascha Mounck en Limor Gultchin, 'European populism. Trends, threats and future prospects', Tony Blair Institute for Global Change; zie institute.global/insight/renewing-centre/european-populism-trends-threats-and-future-prospects (geraadpleegd 18 mei 2019).
 3. Cas Mudde en Cristóbal Rovira Kaltwasser (red.), *Populism in Europe and the Americas. Threat or Corrective for Democracy?* (Cambridge 2012).
 4. Martin A. Schain, *Shifting Tides. Radical-Right Populism and Immigration Policy in Europe and the United States*, Migration Policy Institute; zie www.migrationpolicy.org/research/radical-right-immigration-europe-united-states (geraadpleegd 18 mei 2019).
 5. Jan-Werner Müller, *What is Populism?* (Philadelphia 2016).
 6. John B. Judis, *The Populist Explosion. How the Great Recession Transformed American and European Politics* (New York 2016).
 7. Voor een positieve waardering van Jacksons impact op de Amerikaanse democratie, zie Sean Wilentz, *Andrew Jackson* (New York 2005).
 8. John L. Brooke, *Columbia Rising. Civil Life on the Upper Hudson from the Revolution to the Age of Jackson* (Chapel Hill 2010).
 9. 'William Jennings Bryan Cross of Gold Speech July 8, 1896'; zie www.let.rug.nl/usa/documents/1876-1900/william-jennings-bryan-cross-of-gold-speech-july-8-1896.php (geraadpleegd 18 mei 2019).
 10. Zie Michael Kazin, *The populist persuasion. An American history* (Ithaca 1998); idem, 'How can Donald Trump and Bernie Sanders both be "populists"?' in: *New York Times Magazine*, 22 maart 2016.
 11. Richard Hofstadter, *The Age of Reform* (New York 1955); idem, *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays* (New York 1964).
 12. Christopher Lasch, *The True and Only Heaven. Progress and Its Critics* (New York 1992).
 13. Charles Postel, 'If Trump and Sanders are both populists, what does populist mean?'; februari 2016; zie tah.oah.org/february-2016/if-trump-and-sanders-are-both-populists-what-does-populist-mean (geraadpleegd 19 mei 2019); idem, *The Populist Vision* (Oxford 2007). Zie ook Robert Shrum, 'Donald Trump is not a populist', in: *Politico Magazine*, 29 augustus 2017; zie www.politico.com/magazine/story/2017/08/29/donald-trump-not-a-populist-215552 (geraadpleegd 20 april 2019). Voor Obama's opmerking, zie Hudson Hongo, 'Obama: Trump's "Us Versus Them" Rhetoric Isn't Populism, "That's Nativism"', Gawker, 29 juni 2016; zie gawker.com/obama-trumps-us-versus-them-rhetoric-isnt-populism-1782853406 (geraadpleegd 8 juni 2019).

14. Thomas Frank, 'Forget Trump – Populism is the cure, not the disease', 23 mei 2018; zie www.theguardian.com/books/2018/may/23/thomas-frank-trump-populism-books (geraadpleegd 17 mei 2019).
15. Jan de Vries, 'The Netherlands and the Polder Model. Questioning the Polder Model Concept', in: *BMGN – Low Countries Historical Review* 129 (2014), nr. 1, 99-111, aldaar 111.
16. Francis Fukuyama, 'The Decay of American Political Institutions', in: *The American Interest* 9 (2013), nr. 3; zie www.the-american-interest.com/2013/12/08/the-decay-of-american-political-institutions (geraadpleegd 18 mei 2019).
17. Nolan McCarty, Keith T. Poole en Howard Rosenthal, *Polarized America. The Dance of Ideology and Unequal Riches* (Boston 2006); en Yuval Levin, *The Fractured Republic. Renewing America's Social Contract in the Age of Individualism* (New York 2016).
18. Meindert Fennema, *Geert Wilders. Tvenaarsleerling* (Amsterdam 2016); en Arthur Blok, *Zo gek is het geworden. Geert Wilders, van eenmansfractie tot brede volksbeweging* (Driebergen 2018).
19. Voor Trumps achtergrond, zie David Cay Johnston, *The Making of Donald Trump* (New York 2016).
20. Gwenda Blair, 'How Norman Vincent Peale taught Donald Trump to worship himself', in: *Politico Magazine*, 6 oktober 2015; zie www.politico.com/magazine/story/2015/10/donald-trump-2016-norman-vincent-peale-213220 (geraadpleegd 30 mei 2019).
21. David Brody en Scott Lamb, *The Faith of Donald J. Trump. A Spiritual Biography* (New York 2018).
22. Chris Cillizza, 'Michele Bachmann claimed that Donald Trump is "highly biblical." So...', *CNN Politics*, 16 april 2019; zie edition.cnn.com/2019/04/16/politics/michele-bachman-donald-trump-bible-religious/index.html (geraadpleegd 17 mei 2019).
23. Olivier Roy, Nadia Marzouki en Duncan McDonnell, *Saving the People. How Populists Hijack Religion* (Oxford 2016).
24. Darren Dochuk, *From Bible Belt to Sunbelt. Plain-Folk Religion, Grassroots Politics, and the Rise of Evangelical Conservatism* (New York 2011).
25. Kate Zernike, *Boiling Mad. Inside the Tea Party* (New York 2010); en Michael Minkelman, 'Between Protest, Patriotism and Paranoia. The Tea Party and American Populism Today', in: *Zeitschrift für Public Policy, Recht und Management* 4 (2011), nr. 2, 283-296; zie www.budrich-journals.de/index.php/dms/article/viewFile/5684/4812 (geraadpleegd 17 mei 2019).
26. David French, 'Anti-Christian ideology is an emerging aspect of white progressive populism', in: *National Review*, 21 januari 2019; zie www.nationalreview.com/2019/01/anti-christian-ideology-is-an-emerging-aspect-of-white-progressive-populism (geraadpleegd 20 april 2019).
27. Saleno Zito en Bradley Todd, *The Great Revolt. Inside the Populist Coalition Reshaping American Politics* (New York 2018).

28. Michael Gerson, 'The Last Temptation', in: *The Atlantic*, april 2018; zie www.theatlantic.com/magazine/archive/2018/04/the-last-temptation/554066 (geraadpleegd 10 mei 2019).
29. Philip Schwadel en Gregory A. Smith, 'Evangelical approval of Trump remains high, but other religious groups are less supportive'; zie www.pewresearch.org/fact-tank/2019/03/18/evangelical-approval-of-trump-remains-high-but-other-religious-groups-are-less-supportive (geraadpleegd 17 mei 2019).